республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 190 (15164) ◆ 1993 чылдың октябрь 8, пятница

Солунга ат салган шагы 21.15 Садар өртээ 20 рубль.

«Шын» солунунуң чагыдылгазы уламчылап турар. 1994 чылдың бирги чартыында чагыдылга өртээ 3200 рубль

РОССИЯНЫҢ ХАМААТЫЛАРЫНГА

Россияның Президентизи Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ октябрь 6-да телевидение дамчыштыр чугаазы

МОСКВА, октябрь 6. (РосИТА-СЧТА). Россияның Президентизи Борис Ельцин октябрь 6-да телевидение дамчыштыр Россияның хамаатыларынга чүве чугаалаан. Ооң чугаалааны болза:

«Россияның хүндүлүг хамаатылары!

Россия октябрь 3-те болгаш 4-те канчаар-даа аажок улуг хай-халапка таварышкан. Бистиң найысылалывыстың кудумчуларынга өлүрүкчүлерниң болгаш деэрзин үүлгедикчилерниң бөлүктери халдап кээп, күрүне албан черлерин буза шаап, кижилерни долаага тудуп, бастып, дорамчылап турганнар. Олар хоорай автобустарын болгаш чүък машиналарын ээлеп алгылаан. Боевиктер дирткеннерниң холунга хөй боо-чепсек, шериг техниказы кирген. Хоорайжыларның амы-тыны өлүмнүг айыылга кызадыр берген. Москвага сөөлгү ол улуг-хүнде болуп турган болуушкуннар алагайгаар болган кандыг-бир чүве эвес болган. Ол бүгү болуушкуннар тускай аттыг — боо-чепсектиг үймээн-дир. Ону мурнундагы Дээди Советтиң удуртукчулары, мурнундагы оралакчы президент, чамдык партияларның болгаш хөй-нииити организацияларының удуртукчулары планнап, белеткээн.

Ындыгларга: «Национал камгалал фронтузу», чүнүң-даа мурнунда ында кирип турар «Күш-ажылчы Россия», чамдык коммунистиг партиялар болгаш бөлүктер, фашисчи углуг «Орус национал чаңгыс эп» болгаш өскелер-даа хамааржыр. Ол кара херекке фашистер болгаш коммунистер, кас демдек биле кадыыр база маска эвилелдежип каттышкан.

Үймээнниң организакчыларының болгаш идепкейлиг киржикчилерининиң аразында оон мурнундагы улус депутаттары база бар, олар херек кырында алыр болза, шагда-ла кемниг үүлгедиглерни эгелээннер болгай. Олар депутат-а дээп болбас эргезин ажыглап алгаш, күчүлээшкинче кыйгырып, массалыг корум-чурум үрээшкиннерин, хамааты дайынны эгелээрин организастаар сорулганы салып турганнар.

Сорулгазы — Россияга коммуно-фашисчи диктатураны тургузары. Ол бүгүнү хөй айларның дургузунда белеткеп келген деп чүве бөгүнде билдинип турар. Бөгүнде эрге-чагыргаларның маажымының чайгылып турганының, аймаараашкынының дугайында хөйнү чугаалап турар-дыр. Долу-биле чугаалаар ужурлуг мен — шупту кижилерге эң берге үеде быжыг туруштуг болуру, нервизин тудуп шыдаары чедишпээн.

Ол дүнеги хан төгүүшкүнүүг болуушкуннар Москваже доктаамал шериг кезектерин кииринче албадаан. Хөй ок-чемзек мөөңнелгеп, күчүлелдиң үнер дөзү, Россияга хамааты дайынны кыпсырының эң айыылдыг одаа апарган Дээди Советтиң бажыңынче халдап, эжелээр дугайында аар-берге шиитпир хүлээп алдынган.

Чогум-на Советтер бажыңындан боевиктерниң хөделиишкиннерин удуртуп, чогум-на аңаа чөпшээрел чок боо-чепсектиг отрядтар тургустунуп турган. Чогум-на Советтер бажыңындан: «Мерияже!», «Останкиноже!», «Кремльче!» деп кыйгырыглар үнүп турган.

Ындыг-даа болза «Ак бажың» сөзүн тутпазының болгаш өскерликчи чоруктуң ёзулуг сүлде-демдээ болган. Үймээнге белеткээшкиннер дугуржулга деп авыяастыг чоруктуң артынга боттанып турган. Тургустунуп келген байдалды шиитпирлээринге орус православ хүрээ-хииттиң буянныг саналдары безин хүлээп алдынмаан.

Өске чүве дугайында база чугаалаар ужурлуг мен. Советтер бажыңынга турган, тайбың хамаатыларны боолап турган боевиктер болгаш снайперлер оларның удурланыышкыны кандыг-даа ужурутка чок апарганда боо-чепсекти хүлээдир дугайында дужаалды хүлээп алган турган болза, качыгдааннарның саны дыка эвээш турар ужурлуг. Россияда хамааты дайынның одаа өжүртүнген. Ынчалзажок ол улуг өртек-үнелиг болганынга кижиниң сеткил-сагыжы хомудавас аргажок. Өшкен олагның хүлүн долгандыр кызыы политиктиг ажык-кончаа дээш, ол дүнеги болуушкуннарга боттарын бужартатканнарның ат-сывын камгалап алыр дээш хөделиишкиннер безин эгелээни хараадачыг. Оларны бурган-на шиитсин!

Шак ындыг чүүлдер катаптавы бербезин дээш бис шыңгыы кичээндирингни үндүрер ужурлуг бис.

Россияга чүгле күчүлээшкинче кыйгырып эвес, а харын ону белеткеп турган, ажыы-биле ажылдап турган организация-биле чүге эптежип турган бис? Оларга прокуратура-даа, эрге-хоойлу камгалаар органнар-даа кичээндириг, сагындырыг бербээн.

Ниитилел Дээди Совет болгаш Съезд оларның кол камгалакчылары деп чүвеге мырыңай бүзүреп турган. Ынчангаш оларның чаа-чаа аажылаашкыннары улам-на калчаалыг апар чыткан.

Корум-чурум быжыглаар талазы-биле кандыг-даа, оода чадаарда улуг эвес хемчеглерни, шала шыңгыы аянныг кандыг-даа хемчеглерни хөй-хөй журналистер, боттарын демократтар бис деп санап турар ол кижилер шала хүлээксевес боор турганыл?

Өлүмнүг боо-чепсекти эңдере мөөңнээн «Ак бажыңның» москвачыларның айыыл чок чоруун бодааш, бүзээлеп алыр ужурга безин таварышканывыста, ол-бо талалардан каржы, сагыш-сеткил чок силер деп чемелеп, авторитаризмни катап диргизип тур силер деп эгеледи.

Кол-ла кичээндириг болза, демократия идегелдиг камгалаттынган турар ужурлуг. Күрүне күчүлээшкиниң айыылы тургустунуп, хамаатыларның амы-тынынга болгаш айыыл чок чоруунга кыжаныг тургустунуп келгенде күштүг ажыглаар ужурлуг.

Үймээн-самыынга боо-чепсектиг киржип турган кижи бүрүзүн хоойлунуң эң шыңгыы чуруму-биле көөр апаар. Үймээнче күткээн фашисчи-коммунистиг үзелдерниң эдилекчилери база шуптузу хоойлу мурнунга харыысалгага онаажыр. Россияга коммуно-фашизмге моон соңгаар кандыг-даа келдерел турбас.

Москвага болган айыылдыг болуушкуннарның чылдагааны Россияны чылча шаап турар ийи эрге-чагырганың хуусаазын узадырын күзээн кижилерниң дыка хөй болганы боор турар.

Дээди Советти дүжүргениниң болгаш парламентиге соңгулдаларны чорударын доктаатканының соонда дораан-на девискээрлерниң шуптузун сургаар чорук эгелээн. Федерация субъектилерининиң чөвүлели дээр органны күүсекчи эрге-чагырганың чаа дайзыны кылдыр санап эгелээн. Ооң кайнаар чайлып турарын: политиктиг эртем-билии четпес бе азы кенен чорук болгаш кара сагыш бе дээрзин чугаалаары берге боор турар. Ол угланыышкынче базым бүрүзү-ле күрүнеге, Россияның чаңгыс эвинге болгаш бүдүн-бүрүн турарынга согуушкун-дур.

Ындыг базым бүрүзү-ле күчүлээшкиниң болгаш кара туразында аажылаашкынның оруун шилип алган кижилерниң коллакчы болгаш туразында аажылаашкыннарын күштелдирип турган.

Болган чүүл дээш эвээш эвес буруу Конституция судунга база хамааржып турар деп санап турар мен. Ол орган эң чугула принципти — Конституция судунуң политиктиг байдалдан хамаарылга чок болур чоруун шагда-ла үрээн турган.

Ол шагда-ла күүсекчи эрге-чагырганың буруудадыкчызынче болгаш хоойлу-дүрүм хүлээп алыр органның камгалакчызынче шилчээн турган. Ооң-биле кады суд Россияның Конституциязынга күш-биле кайы хире төнмес-батпас эдилгелерни кылып турарын билбээчеңнеп съездиниң Конституцияда чөрүлдээлиг кара өжегээр кылып турганы чүүлдерин эскербейн турган болгай.

Ынчалза-даа Советтер дугайын онзалап чугаалаксап тур мен.

Оларның кайызында-даа реформалар талалакчылары болур депутаттар бар болгай, ынчалза-даа аңаа хамаарылга чокка оларның хөй кезииниң туружу сентябрь 21-ниң соонда мурнундагы Дээди Советтиң кандыг-даа шиитпирлерин баш удур агартып, камгалаарын көргүзүп турган. Оон келерезе, ону бүгү талазы-биле деткивишаан, күш ажыглаарынче күткүп, ыдалап-даа турганнар. Ынчангаш үймээнчилер тиилээн болза, Советтерниң хөй кезии оларны деткиир дээрзинге чигзинмейн турар мен.

Совет эрге-чагырганың органнарының хөй кезии Москвага байдалдың дыка чидигленгени дээш дорт харыысалганы чүктеп турарын долу харыысалга-биле чугаалап тур мен. Советтерниң системазы күрүнениң болгаш ооң хамаатыларының-даа айыыл чок чоруун долузу-биле тооп көрбээн, ол бодула болунуң политиктиг салым-хуузун үзе шиитпирлээн.

Эптеш чок туруушче кирген Советтер ам чаа байдалга таарыштыр тургустунмайн, боттарының тараттынып дүжүп турарының дугайында төлептиг болгаш дорт шиитпирни хүлээп алгаш, кандыг-даа силгиишкиннер болгаш шош-содаа чокка, тайбың ёзу-биле дүжер ужурлуг-дур. Ол дээрге амыдыралдың болуунуң чайгаар негелдези-дир.

Крайларның болгаш областарның чагыргаларынга депутаттарның социал камгалал-магадылалдарының талазы-биле хемчеглерниң даңзызын эң кыска хуусаа иштинде белеткээр дугайында айтыышкынны берген турган.

Ооң-биле кады Советтерниң соңгулдалыг эрге-чагырганың чогумчалыг органнары кылдыр эде тургузарының аргазын эң кыска хуусаада болдап көөр ужурлуг.

Бо талазы-биле хөй-ниитиниң палатазы, хоойлужудулга саналдаар талазы-биле комитет, кижиниң эргелериниң талазы-биле комитет — Россия күрүнениң быжыглаарын күзеп турар бүгү кижилер, боттарының санал-оналдаларын киирип, чугаалаар ужурлуг. Ынчангаш чер-черге чаа төлээлекчи органнарга соңгулдааларны узамдыктырбайн, декабрьда-ла чорудары чугула боор турар.

Хүндүлүг хамаатылар!

Бистер коргунчуг хүннерни болгаш дүннерни чурттап эрткеш, Россияга хамааты дайынны өскүдери болдунмаан деп, бүзүрелдиг-биле чугаалап болур-дур бис. Бистиң найысылалывыска үймээнчилер чааскаанзырап артып калганнар. Москвачылар оларны көөр хөөн чок боор, карган турарлар.

Олар чуртту сандарадып, армияны болгаш күрүнени сандарадып шыдаваанар.

Ынчалза-даа үймээнниң тургузуп келген айтырыглары дыка шыңгыы боор турар.

Бистерге чогумчалыг демократчы Конституция агаар мышкаш эргежок чугула боор турар. Бистерге чаңгыс эп-эптиг Россия херек боор турар. Регионалдыг аңгылаңнышкын-биле ылчыннап, ойнаар чорук чурттуң чурттакчыларының хөй кезииниң соңнуургалдарынга болгаш тура-соруунга удур боор турар. Бистерге армияның болгаш айыыл чок чорук органнарының боттуг реформалары херек боор турар.

Бистерге экономиктиг чаартылгаларны кылыры, бо талазы-биле чазактың бүгү күжениишкиннерин деткиири эргежок чугула боор турар.

Корум-чурумну болгаш амыр-тайбың чорукту катап тургузар, Москвадан боевиктерни арыглап-аштаар дээш, чаңгыс-ла неделяда онза байдалды чарлаан. Байдалдың канчап баарындан хамаарыштыр оон хуусаазын кызырган азы элээн узаткан-даа турып болур.

Москвачыларның болгаш Россияның хамаатыларының хөй кезии ындыг шыңгыы хемчегниң эргежок чугула апарганын билип база деткип турар.

Ооң-биле кады онза байдалдың дугайында хоойлуда көрдүнген чамдык кадыг-шыңгыы хемчеглер амгы үеде арай артык база боор турар. Ынчангаш массалыг информация чепсектерин баш удур хыынарын соксадырының дугайында айтыышкынны берген.

Ол ышкаш сагындырыг база кылыр болай-дыр мен. Бир эвес кандыг-бир кижи байдал долузу-биле чогумчалыг апарган деп бодаар болза, ол улуг алдагдал болур ийик. Коргунчуг болуушкун ам-даа оожургаваан. Ынчангаш оваарымча чок, харыысалга чок сөс оларны база катап хөөктүрүптүп болур. Ынчангаш журналистерни хамааты ёзунуң харыысалгазын болдап көөрүнче кыйгырып тур мен.

* * *

Бо хүннерде эвээш эвес аар хүлээлгелер шериг албанныгларга, корум-чурум камгалаар органнарның ажылдакчыларынга, өрт өжүрүкчүлеринге онаажып турар.

Олар амы-тынын артыга каап, чүден артык күженгиг, кызыг-кыйыг чок ажылдап, онза байдалдың аар чүгүн боттарынга ап турарлар.

Москваны үрегдээшкиннерниң болгаш эрге-чагырга чок чоруктуң айыылындан чайладып, дээрбечи чоруктуң самыраашкынын доктаадып, онза айыылдыг политиктиг бодамча чок чүүлду болдурбааныңар дээш силерге чүрээмниң ханызындан өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

Бо хүннерде эмнелге ажылдакчыларының ажылы хөй-хөй катап көвүдээн. Силер улустарның амы-тынын ап, дыка хөй кижилерге ачы-дузаны көргүзүп, оларның хилинчектенишкиннериниң болгаш аарыының кезик-чамдызын боттарыңарга ап, үлежип турар силер. Аажок берге байдалдарга, октар адаанга, Гиппократтың даңгыраанга шынчы болганыңар дээш силерге өөрүп четтирдим.

Үймээнчилерниң согуушкуннарының бир кол кезээ массалыг информация чепсектеринге онаашкан.

Октябрь үймээнниң эң нарын-берге үезинде теле- болгаш радио чалгыгже үнүп, ажылдаарын уламчылап турган бүгү кижилерге өөрүп четтиргенимни илереттим. Москваның эң онза айыылдыг черлеринге ажылдап турган журналистерге өөрүп четтирдим. Бо айыыл-халап үезинде журналистерниң ханы база төгүлген.

Боттарының амы-тынын артынга каап, информацияның хостуг чоруу дээш боттарының эгелерин камгалап турган «Останкино» телетөптүң ажылдакчыларының маадырлыг чоруунуң баарынга сөгүрдүм.

* * *

Президентиниң болгаш Чазакты деткээни дээш москвачыларга өөрүп четтиришкинимниң сөстерин чугаалаксадым. Бистиң хоорайывыс сөөлгү хүннерде Россияда «эң изиг точка» турган. Бир эвес силерниң туружуңар эвес болган болза, ол дүне хоорайның төвүнге чедип келгеннер эвес болган болза, хосталганы болгаш демократияны камгалааны дээш өртек-үне оон деннээр арга чок улуг болур турганы чугаажок.

Россия, бүгү делегей силерниң маадырлыг чорууңарга, силерниң төлептиг чорууңарга, силерниң шиилгеңерге хүндүткелин илередип турар.

Россияның хүндүлүг чурттакчылары.

Эң коргунчуг чүве ам эрткен. Ынчалза-даа дүвүрел чок чорук болгаш тайбың амыдырал бистиң чуртувуска мөңге турзун дээр болза, бис бүгү кады күрүневисти быжыглаар, демократияны быжыглаар ужурлуг бис. Декабрь 12-де Федералдыг хуралга соңгулдалар болгаш, бодап көөрүмге чер-черлерде чаа-чаа соңгулдалыг органнарга соңгулдалар эртер.

Үймээнге киржилгези-биле боттарын бужартатпаан бүгү политиктиг ажылдакчыларга, партияларга болгаш шимчээшкиннерге деңдески аргалар магадылаттынар.

Политиктиг тоомча чок чоруктуң өөтек-үнезиниң кайы хире улуг боор болурун бо эрткен хүннерде көрүп, бүзүрээн бис. Ынчалза-даа ол бисти камгалап шыдавас, хууда айыыл чок чорукту хандырып шыдавас. Сээн бажыңыңны өөттедип турза, канчап черле тамчыктыг удуп чыдар боор.

Силер бүгүдени шуптуңарны, хүндүлүг ада-чурттуглар, соңгулдаларга идепкейлиг киржип, эң төлептиг билдилиг, угаан-сарыылдыг болгаш эртем-билиглиг кижилерни соңгуп аарыңарже кыйгырып тур мен. Кажан-бир кижиниң салыптып, өскеелиги бербес кижилерни аан.

Эргим ада-чурттугларым.

Ол кара хүннерниң хараам бастырыышкыны эрткен. Бир-ле кижи тиилээн, өскези аштырган дээр дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Бөгүнгү хүннерде олар — байдалга-даа таарышпас, хирээлдиричи сөстер-дир. Акызы дуңмазын, дуңмазы акызын өлүрериниң өлүмнүг зааны бистиң кижи бүрүзүнге дегген.

Кижилер, бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс өлген-дир. Оларны ам эгидип ап шыдавас бис. Чүден артык аарышкы болгаш качыгдал дыка хөй өг-бүлелерге келген.

Оларның үзел-бодалдары чеже-даа аңгы-аңгы турган болза-даа, олар шуптузу — Россияның төлдери. Ол бистиң ниити хай-халавывыс. Чүниити качыгдалывыс. Чүден артык муңгаралывыс.

Ону катап болдурбазы-биле ол угаан-сарыыл чок чорукту сактып чоруулу».

КОНФЕРЕНЦИЯ АЖЫЛЫН ЭГЕЛЭЭН

Дүүн, октябрь 7-де, Тыва Республиканың Чазааның бажыңында хуралдаар залга Бурунгу түрк орхон-енисей бижииниң номчуур аргазын тыпканындан бээр 100 чыл болурунга тураскааткан делегейниң эртем конференциязын ону белеткээр талазы-биле организастыг комитеттиң даргазы, парлалга болгаш информация сайыды, чогаалчы А. А. Даржай ажыткаш, сөс ап, чыылганнарга байыр чедирген.

Бо конференцияның киржикчилеринге Тыва Республиканың Президентизи **Ш. Д. Ооржак** бо делегей ужур-дузалыг чыышты онзалап, демдеглеп, киржикчилеринге изиг байырны чедирип, чүве чугаалаан.

Даараазында, «Тывага эрте-бурунгу түрк бижикти номчуур аргазын ажытканының төөгүзүнүң дугайында» илеткелди ТДЛТЭШИ-ниң директору, төөгү эртемнериниң доктору **Ю. Л. Аранчын** кылган.

«Орхон-енисей бижии болгаш якут дылдың сөстериниң төөгү талазы-биле ужур-утказын илередириниң айтырыглары» деп илеткелди Якутскиниң эртем-шинчилел институдунуң килдис эргелекчизи, дыл эртемнериниң доктору, профессор **П. А. Слепцов** илеткээн.

Россияның Эртемнер академиязының Чөөн чүк шинчилекчилер ниитилелиниң оралакчы президентизи, Россияның Эртемнер академиязының Чөөн чүк шинчилел институдунуң ортаакы вектер төөгүзүнүң сектор эргелекчизи, төөгү эртемнериниң кандидаты **Д. Д. Васильев** «Улуг-Хемниң ой талакы эриниң бир муң чылдың эге үезиниң чагырыкчыларының амыдырал-чуртталгазы болгаш маадырлыг херектери» деп илеткелди кылган.

«Эрте-бурунгу түрк бижик болгаш амгы хакас дылдың дугайында» илеткелди дыл эртемнериниң кандидаты, Хакасияның эртем-шинчилел институдунуң дыл секторунуң улуг эртем ажылдакчызы **О. В. Субракова**, «Енисей бижилгелериниң дылының сайгарылгазының дугайында» илеткелди дыл эртемнериниң кандидаты, Кызылдың башкы институдунуң проректору **М. В. Оюн**, ТДЛТЭШИ-ниң директорунуң оралакчызы, төөгү эртемнериниң кандидаты **М. Х. Маннай-оол** «Орхон-енисей бижимелдерин ёзугаар тыва бурунгуларның болгаш ол дыл-биле чугаалап чораанарның кая чурттап турганының дугайында» илеткелди кылганнар.

Конференцияның киржикчилери оон өске-даа эртемденнерниң илеткелдерин улуг сонуургал-биле дыңнааннар. Бөгүн конференция ажылын уламчылаар.

Ондар ОХЕМЧИК.
«Шынның» корр.

ОНУ ТИИЛЕЛГЕ ДЭЭРИ БЕРГЕ

Кым-даа амы-тынындан когарарга, ол дег хараадаанчыг, муңгаранчыг чүве чок. Бо айның 3-4 хүннеринде Москвада эрге-чагыргаларның кижи бажынга сыңмас, ужур-утка чок чөрүлдээлериниң ужун чүс-чүс хилинчек чок кижилерниң кызыл ханы төктүп, чырык хүн алаангa чурттаар чаагай чолундан олар хей черге чарылганнар. Аңаа-ла амыдырап олурган кижилерни ханшалбааже чүүй идипкеш, хан төгүүшкүннүг болуушкунун эгелекчилери, өскүдүкчүлери боттары дирит артып калганнар. Оларның кызыл тынын чүге-даа деңнээр арга чок, кижи бүрүзү чырык черже төрүттүнүп келген болганда, чурттаар эргелиг.

Октябрь 6-да ТР-ниң Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейниң берген парлалга конференциязынга олуржуп турумда, бажым иштинге ындыг бодалдар дай-дедир шуужуп турган. Чүгле мен эвес, конференцияга олурушкан журналистер-даа. Черле кылаштаар чоруур кижи бүрүзү-ле өлүм-чидимниң херээ чүл, бо дүнүң хамаатыларының кызыл ханын төп турганш чедип алган «тиилелгениң» ажыы чүл деп бодалга бо хүннерде алзып, алаң кайгап, хараадап, муңгарап турар.

«Шак ындыг нарын, аар болуушкунга чаңгыс аай үнелел бээри берге — деп, К. Бичелдей чугаазын эгелээн. — Россияның дээди эрге-чагыргалары боттарының хамаатыларының ханынга боражып. Олар хан төгүлдүрбезиниң кандыг-даа аргаларын, хемчеглерин албааннар. Ындыг болганда Россияның бедик албан-дужаалдыг кижи бүрүзү-ле албан-хүлээлгезинден боду дүжүп бээр ужурлуг.

Бо хүннерде өлген-читкен кижилерниң тодаргай саны билдинмес: 127 деп-даа, 500 ажыг кижи өлген деп-даа чугаалар үнүп турар. Кымынга, чүзүнге-даа бүзүрээр арга чок.

Ол болуушкуннарны Си-Эн-Эн бүгү делегейге көргүскеш, хөй акша, доллар төлеп бээрге, аңаа саттынып(ка)ның чүгле даап бодаардан башка. «Останкино» халдаашкынга таварышкан-даа болза, Россияның бодунуң теле-, видеочурумалдары чок эвес.

«Бо эрткен 23-кү сессияга бодумнуң илеткелимге РФ-те политиктиг байдалга хамаарыштыр чүү боор болурун баш удур айтырып оралдашканым вариантылардан — күш дөгээриниң, террорже орукту шилип ап болурунуң варианты, хайлыг, боттаны берген-дир» деп, Каадыр-оол Алексеевич болуушкунну, байдалды анализтеп олура чугаалаан. Москвачылар ам-даа күштүг согугнуң дээштиниңден оңгарылбаан. Аңаа угааныг кижи бүрүзү хан төгүүшкүннү деткивес деп чүве билдингир. Ынчалза-даа улуг эрге-чагыргада кижилерниң октап турар чугаа-домаан К. Бичелдей кайгаан, чижээ, октябрь 4-те республикалар баштыңнарының чөвүлел хуралынга В. С. Черномырдин: «Советтер бажыңында («Ак бажыңда») олуруп турарлар кижилер эвес, а дерзии араатаннар-дыр (звери)» дээн. Чамдык чагыргалар баштыңнары (Нижний Новгородтуң — Немцов): «Ак бажыңны ында олурар кижилери-биле катай чуура тепсиптер-дир» деп турган. Оларның бүзүредип турганы дег, Ак бажыңга чүгле 500 хире депутат болгаш «дайынчылар» турбайн, а аңаа 2 муң чыгыы кижи, оон иштинде теребеженнер база турган.

Ооң аңгыда Ак бажыңда автомат даажы үзүлбейн аңаа кижилерже үзүк-соксаал чок боолап турганнар деп улуска бүзүредип турар. Херек кырында Ак бажыңны долгандыр, ооң чоогунда бажыңнарның кырынга, балконнарынга дуранныг, фотоаппараттарлыг-даа, аңаа-даа улус ажык шөлге кизирт турган, оларны кыра боолаар деп бодаан болза, Калашниковтуң автомадындан бир дизигден 30 чыгыы кижини кыргый шаптар. Сөөлүнде-сөөлүнде Ак бажыңга удур аар артиллерияны ажыглап эгелээннер. Хөй каът бажыңның ортузу кара ышка канчаар бүргелип-кеп турганын бүгү делегей көрген.

Дыка хөй, аңаа-ла аксын ааздып, сонуургап келген кижилер ок-боо уунга таварышып, амы-тынындан чарылганнар. Эрге-чагырга былаашкан улус боттары-ла сайгарышып чыткай, оларның оозунга кирижип, ок-чемзек ажыглап турган черге чамдык кижилер ону сонуургап көөр оюн-тоглаа ышкаш кээп көрүп турган хабыралыг чуртталгазын хабылыг политиктерге өргүп бериипкеннер. Өскээр чугаалаарга, бистиң ниитилелдиң психологиязы ол хире дедирленип угаан-сагыжы серемчилел чок калган-дыр.

Октябрь 4-те В. С. Черномырдиңге республикалар баштыңнарының чөвүлел хуралы болган. Аңаа Федерация Чөвүлелин тургузар болгаш ол шиитпирге октябрь 5-те ат салыр деп дугуржуп алган турган. Бистиң республикадан ук чөвүлел хуралга Президент Ш. Д. Ооржак база Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей киришкен.

Октябрь 5-те Кремльдиң Георгий залынга республикалар баштыңнары Федерация Чөвүлелиниң тургустунганының дугайында документиге ат салыр дээш чыглып кээрге, В. С. Черномырдин боду-даа келбейн, бир-ле хаа, айбычы дамчыштыр «чайым чок» деп сөглеткен. Харын-даа чүгле күүсекчи органнарның төлээлери-биле херек чорудар мен дээш, Советтер даргаларынга соргазын көргүскен. Ынчап кээрге, Федерация Чөвүлелиниң тургустунган, тургустунмааны-даа ооң билдинмес. Ынчалза-даа оон өмүнээзинден кандыг-бир медегелдер кылырын РФ-тиң Чазаа оралдажып эгелей берген. Бир-ле Медегелдиң 4 дугаар кезээнде субъектилер Б. Ельцинниң 1400 дугаар Чарлыы-биле эгелээр хемчеглерни деткир турар деп каан болган. «Чарлык хан төгүүшкүнүүнге чедирген болганда, мен ону кажан-даа деткивес мен» деп, К. Бичелдей парлалга конференциязынга дорт чугаалаан.

РФ-тиң Чазааның талазындан Федерация составында республикаларны, область, крайларны ыыт чок деткикчилер болгаш чөпшээрежикчилерже шилчидип алырын оралдажып эгелей берген. «Бистиң республикавыс кым-бирниң аңаа-ла чөпшүл «ээриилчигежи» болурун кажан-даа күзевес мен» деп, К. Бичелдей онаагайлаан.

Күрүне Думазынга хамаарыштыр ол бодунуң бодалдары-биле үлешкен. Ам көрүп турары-биле, бистиң республика аңаа кандыг-даа роль чок каар, чүге дээрге бистер Күрүне Думазынга чүгле чаңгыс борбак төлээ турар дээш. Черле ынчаш республикаларның салдарын күдүлдүр хөөн дорту-биле илереп турар.

РФ-тиң Чазааның кежигүннериниң хөй кезии баштай чүгле парламентиниң соңгулдазын чорудар, а Россия Президентизиниң соңгулдазын 1994 чылдың июнь 12-де-даа, оон соонда-даа чорутпас деп быжыг бодалдыг болу берген. Чүге дээрге Б. Ельцинни бүгү чон соңгуп алган-дыр, оон ыңай чүү херегил (чижээ, Гайдар, Лужков) дижип турарлар.

Бистиң республиканың Дээди Совединиң туружун мындаа, 23-кү сессияга илереткен болгай: федералдыг эрге-чагырганың кайы-даа адырының соңгулдазын чаңгыс угда чорудар деп. Ооң хуусаазын декабрь 12-де деп турган, ам РФ-тиң чазак-чагыргазы ону узадырын оралдажыр, чүге дээрге Федерация Чөвүлелиниң адын тудуп, хөй-ле үеде боттары баш мининип, шөлээн чагырып-дужаары оларга херек. Моон соңгаар кандыг болурун көре-ле бээр бис ыйнаан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Россияда чаңгыс эрге-чагырганың тергиидели кирген-дир деп, К. Бичелдей чугаалаан.

Бүгү дээнелдиң Советтериниң дүжүрер дугайында Чарлыкты Б. Ельцин белеткеп турар деп чугаа база бар, чоорту чада аайы-биле Советтерни чаартыр деп-даа турар. «Эрги деп, шаптылаанып калган Советтерни чаартынга кым-даа чөрүшпейн турар. Ынчалза-даа эрге-чагырга органнарын мааа бис боттарывыс хевир дээр ужурлуг бис, ол бистиң иштики херээвис-тир, ол бистиң Конституцияда магадылаттынган эргевис-тир» деп, Каадыр-оол Алексеевич чугаалаан. Ынчангаш дуу чылдың частан бээр Тывага төлээлекчи органның соңгулдазын чорудары чугула дээн.

Ооң соонда Дээди Советтиң Даргазы журналистерниң сонуургаан айтырыгларынга харыыларны берген. Тергиидел (диктатура) дүшкенин ылап бе деп айтырыгга: «Чүгле чаңгыс таланың бодалын, эргезин хөделиишкиннерин албадаар чорукту тергиидел дээрден өскээр адап шыдавас мен».

«Ийет, РФ Президентизинге болгаш Чазаанга таарымчалыг, дыңнангыр Күрүне Думазы тургустунар деп турары илдең-дир — деп, К. Бичелдей бадыткаан. — Республикалар ындыг байдал-биле чөпшээрешпейн турар. Ынчалза-даа биске акша-төгерик, дотация таварыштыр базыышкынны кылып болурлар».

«Бистиң түрмек политиктиг партияларывыс болгаш шимчээшкиннеривис канчаарлар ирги?» деп айтырыгга: «Оларның чамдызы Москваның сценарийин өттүнүп, Дээди Советтиң боду дүжүп бээрин негээр чадавастар. Ынчалза-даа кадык угаан тиилээр дээрзинге идегелим улуг» деп, К. А. Бичелдей парлалга конференциязын төндүрген.

Надежда ЭРГЕП

ЧЫМЫШТЫГ ХҮННЕР

Бай-Тайга районнуң хову-шөлдеринде бо чылын багай эвес дүжүт үнген. Бо хүннерде мал чеминиң белеткели-биле кады күскү дүжүт ажаалдазы түлүктелген. Ук районнуң девискээринге чоруп турган, бистиң корреспондентивис кожуун чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң агроному Т. О. Монгуш-биле ужуражып чугаалашкан. Танов Очур-оолович бо эргеге дужаалга келгеш, бир чыл чоокшулай берген. Ол 1973 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун дооскаш, баштайгы күш-ажылчы базымын «Тээли» совхозка эгелээш, аңаа 1992 чылга чедир кол агрономнуң хүлээлгезин күүседип келген. Амгы үеде тараа шөлдериниң бодунуң хууда мотоцикли-биле эргип-кезип, ажылдап турар.

— Күс бодунуң долу эргезинче киргени-биле холбаштыр кайы-даа девискээрде ыяштар бүрүлери саргаргылааш, чамдыктары дүжүп эгелээн. Ажыл-агыйларның чоок-кавызында чыдар тайга-сыннарда, даглар баштарында хар чаап, соок-доңат дүжүп турар өйде тараа, ногаа ажаалдазы-биле сапсырлаштыр мал чеминиң кылыры, силос салыышкыны, сыгка белеткел чоруп турар болгай. Бо чылдың күзүнге хамаарыштыр бодалыңар ажыдып көрүңерем.

— Күс дээрге чылдың база бир онзагай үези болгай. Мал-маган семис-шыырак, тараа-быдаа бышкан, аъш-чем элбекшилдиг, тодуг-догаа турар үези-дир. Каяң хүннерни халас ыттпайн, дүжүт ажаалдазы-биле чергелештир мал чеминиң белеткелин уламчылаар бис.

Хөлчок-даа чаашкынныг чай эрти. Чаъс эрте частан эгелеп ааттан болгаш, чер-черлерде оът-сигенниң өзүлдезинге канчаар-даа аажок салдарлыг болган. Дүжүт ажаалдазы база чаашкынныг хүннер-биле эгелээн ындыг чүве. Чаъс-бораныг шаптараазыннар турзажок, ажыл-агыйларның хову-шөлдеринде тараа болгаш өске-даа үнүштерниң, ногаа аймааның багай эвес дүжүлгүн ап болурунуң аргалары бар. Агаар-бойдустуң хар-хырааның дүжүрүп, удавас соок үелерни аштап келгени мал чеминиң белеткекчилерин-даа, тараажыларны-даа, малчыннарны-даа далаштырып, күжениишкиниң ажылдаарынче албадапкан. Шөлде-даа, шаңда-даа, малчын кодааннарда-даа ажыл бачым, чымыштыг апарган. Ажылдың кайы-даа участогунда чай чок үениң дүшкени ол.

Район бо чылын ниитизи-биле мал чеминге хереглээр 7616 тонна сигенни кезип белеткээр турган, дөрт муң ажыг тоннаны кылып бүдүрген. Хөй чылдыг сигенниң планының 63,9 хуу, чайгаар үнген сигенниң 1267 тоннаны азы 55,6 хуу кылдыр күүседкен. Силос, сенаж салыышкынын чер албаан, 2262 тонна силос, 400 тонна сенаж салырын планнап турар бис. Бо ажылды черле шапкынчыдар апаар бис.

— Бо кижи болзарга, оът-сиген кайда-даа арбын болгаш кажангызындан-даа артык үнген чүве болганда, ам кээп сиген белеткеп албаан кижи дээрге-ле, ол кудай-дээриниң буруузу-биле эвес, олутпай, чалгаазын көргүскени ол болгу дег. Сиген белеткээриниң планы бо чылын база үстүрү ол бе? Чылдагааны чүдел?

— Эрткен чылын планывысты чүгле 53 хуу чедирген турдувус. Кол-ла «аскап» турар чүүлүвүс машина-техниканың эргижирээнинде, артык кезектерниң чедишпезинде. Акшаландырыышкынның бергедээнинден өре-ширевис-даа мырыңай бажын ашкан. Ынчалза-даа ажылчын холдар сула салдынмайн, бар-ла күжениишкинни үндүрүп, шыдаар шаа-биле шырбайып турарын демдеглээри артык эвес боор. Хемчээттинмээн сараттар, кестинмээн сиген шөлдери база бар. Ооң кырынга чаа дүжүттүң саваны база немежири чугаажок.

— Дүжүт ажаалдазынче кажан кирдиңер? Түңнелиңер кандыгыл?

Интервью

— Массалыг кезиилдеже сентябрь эгезинде кирдивис. Чамдык ажыл-агыйлар августуң ийиги чартыында-ла эгелей берген. 1164 гектар тараа шөлүнден 946 тоннаны ажаап алыр хүлээлге туруп турар. Ажыл-агыйлардан «Мурнакчы» совхоз ажаалданы элээн шуудады берген. Өскелерге деңнээрге, бо совхозтуң тараа культуралары олурткан черлери таарымчалыг эки девискээрлерни ээлеп турар. Олар 416 га черден 786 тонна тарааны шыгжамырже урарын планнаан. Салдынган сорулга күүседиишкинниг, шаңче ам безин сөөртүп чедирген тараа ол планның чартыындан ажа дүжүп турар. «Кызыл-Даг» совхоз 360 га шөлге тарылганы чоруткан. Оон 210 тонна тараа алыры көрдүнген. Районда гектардан ап турар ортумак дүжүт 10 центнер ажыг турары дээрге, таан хоомай эвес көргүзүг деп санап турар бис.

— Чаа дүжүттүң салым-чолун шиитпирлээринге механизатор кижи кол рольду ойнаар болгай. Оларның ажылдаар комбайннары четчир бе, техниктиг, хандырылгада четпес талалар бар бе?

— «Тээли» совхозта—4, арткаларында 2-1 комбайннар бар. Шимчеп чадап турар комбайннар ажыглал чок аңаа тургулаар-дыр. Ременьнер, бистер, дугуруглар тывылбас боор-дур. Янзы-бүрү сылдыстар-даа чарлып, бусту бергилээр. Үрелген дээш өскээртен дилениp харык-шинээвис чок болгаш, «думчукка тулганда бызаа сугжур» дээн ышкаш, механизаторлар боттары-ла борастанып, чогаадыкчы өзү-биле ажылдап, шидаажып-ла турлар. Комбайн санында өөредикчи-селтекчи кижини быжыглаан.

Ажаалданы чаңгыс ээлчег-биле чорудуп турар. Чүге дээрге чамдык комбайннарның карактары чырывас, электриниг дериг-херекселдери сандан үнген болгулаар-дыр. Өске чылдарга деңнээрге, тарааның үнгени-даа, бышканы-даа черле эки-дир.

— Тараа шыгжаар складтарыңар четчир ирги бе?

— Тараа бо хире чаагай үнген болганда, эвээш-биче-даа бол, артыкшыл—курлавыр черле тургустуна бээр боор. Үрезин белеткелин шыдаптар арга бар. «Бай-Тал» биче бүдүрүлгелер каттыжыышкынында, «Кызыл-Даг» совхозта тараа шыгжаар черлер таарымчалыг эвес. Кызыл-Дагда эрги ферма турган черде кажааны аштап арыглааш, склад кылып алган. Аңаа сыңмайн барза немей хемчеглерни алыр. Бай-Талда эрги шагның склад турган сарайының септелгезин кылгааш, арыглаа чугайлааш, тараа урар деп турар. Моон мурнунда бо черлер салбырлар турган болгаш оларны херекке албайн келгениниң уржуу бо-дур ийин.

— Картофель ажаалдазында байдал кандыгыл?

— Ниитизи-биле 20 ажыг гектар шөлдүң картофелин казар. «Тээли», «Кызыл-Даг» совхозтар баштай каскан дүжүлгүнден элээн каш тоннаны уруглар садиктеринде дүжүрген. Кызыл-дагжылар Кара-Хөлче ийи-үш машинаны чүдүрүп чоруткан. Олар оон-биле кады Мөңгүн-Тайганың ажыл-агыйларынга 25 тоннаны бээр кылдыр дугурушкан. Бо черниң ногаажыларының картошка кадагалаар, шыгжаар чери четчир. «Тээли» совхозтуң подвалы буступ калган. Байталчыларның подвалының печказы чок.

— Аъш-чем-биле хандырылгага, материалдыг деткимче канчаар тургустунганыл?

— Кандыг-даа чемниң аразындан кол негеделдиг чем хлеб. Сиген кезиилдезиниң үезинде чамдык черлерге ооң хандырылгазы четпес, үстүп-даа бээр турду. Ам ол четпестер чайлаттынган. Тараажыларның тыртар таакпызы, ижер шайы үзүктелбейн турар. Аъш-чем талазы-биле хомудаллар кирбейн турар.

Ажылчыннар акша-шалыының баразын көрбес, амдызында нарын байдалда чурттап турар. Шалыпчы ажылдаан комбайнерлерни, чолаачыларны, шаң ажылчыннарын, эптекчи-септекчилерни, каңнакчыларны тараа-биле шаңнаарын көрген. Оон ынай он хонуктуң түңнелдери-биле шээр мал эъди-биле, эң тергиинерни шээр мал эъдиниң чартыы-биле, ээгилиг холу-биле, төжү, ужазы-биле азы бүдү, бажы-биле дээн чижектиг материалдыг деткимчени көргүзүп турар. Аңаа согажалай вермишель, макарон дээн ышкаш муң чемнээр аъш-чем аймааан, өртектиг бараанарны берип турар. Шак-ла ынчаар чымыштыг, берге күстү чурттап эртип тур бис.

Даңзы САЛЧАК,
чугаалашкан.

◆ *КӨДЭЭ АМЫДЫРАЛ: ооң айтырыглары* ◆

ЧЕДИ ДАРГА, ЧЕДИ ТАҢМА. ТҮҢНЕЛИ…

Көдээ ажыл-агыйда чылдың кандыг-даа үезинде чымыштыг сезоннуг ажыл үстүр эвес, кыштаглаашкын, чайлаглаашкын, часкы, күскү хову ажылдары дээш туруптар. Ындыг болбастың аргазы чок, чүге дизе кижиниң амыдыралы көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези-биле дорт холбашкан болгаш аңаа хамаарылгалыг. Ажыы-биле чугаалаарга, эът, сүт, дүк, тараа, ногаа, алгы-кеш — амыдыралдың үндезини.

Каш чыл бурунгаар республикага ажыл-агыйжы санажылганы шиңгээдип ап, амыдыралга боттандырып, совхозтарны күрүнеге садар продукциязының аайы-биле 1-6 чедир бөлүктерге чарып, ажылдап, амыдырап турдулар. Чыл түңнели-биле ажыл-агыйлар колдуунда орулгалыг боор, оозун үлежип, аңаа бөлүүнү-биле чугаалаарга, бүдүрген продукциязындан (акша-биле) чарыгдалдарын казааш, орулгалыг боор турган. Республикада ындыг совхозтар ам-даа бар, ооң үнлезнин билдингир-ле болгай: бүдүрүлге хөйнү бүдүрер, акшаны хөйнү алыр.

Сөөлгү чылдарда чүгле бистиң республикада эвес, бүгү Россияда экономиктиг байдал нарын, рынок — рынок-ла болгай, бодунуң оруун ыяап-ла эртер ужурлуг. Үе берге-ле дээш колхоз, совхозтарны эде организастаарын кичээнгейлиг чорудары, ажыл-агыйны үре-түңнелдиг углап-баштаарының шын оруун, арга-хевирин шилип алыры чугула. Чугула айтырыг деп ону көрүп, билип чоруур мен. Ынчангаш ам бистиң ажыл-агыйны чижеглеп, элээн каш фактыларга доктаап көрейн. Бир эвес төөгүзүн алыр болза, совхозка чедир: ЧАЭ, МЧАЭ, колхоз дээш ёзулуг-ла бодунуң оруу-биле чоруп орган дээр болза, частырыг болбас. Ийе, совхозтуң угланыышкынының талазы-биле база частырыглар турган. Чижээ, бодунуң эрткен үезинде чүгле мал, чер ажыл-агыйлыг турган улусту хенертен ногаа өстүрер совхоз кылып каан таварылга база турган. Чүү-даа чүвеге чоорту өөренир, чаңчыгар болгай. 1993 чылдың эгезинге чедир ёзулуг бүдүрүлге совхозу болуп ажылдап турду. Совхозта адырлар: мал, чер, тудуг, автопарк — боттары бүдүрер планныг, чаңгыс директорнуң удуртулгазы-биле кол специалистер адаанда звеноларны удуртуп, хамаарышкан продукциязын бүдүрүп, планын күүседип ажылдап турган.

«Дөң-Терезин» совхоз бодунуң туруп турар чери кончуг таарымчалыг, ниити тарымал шөлүнүң 1200 гектардан 80 хуузу суггаттыг, одар-белчиир четчир. Кыштаглары хүннээрек Дулаан-Кара деп черде. Бир эвес Алаш хемни кежип, Ак хемниң уннары чеде бээр болза, чылгы мал, сарлык тураарынга таарыжыр. Ынчаар туруп-даа, ажылдап-даа турган.

Мурнуку чылдарның анализин ап көөрге, эът планының 80 хуузун сарлык эъди-биле күүседип турду. Сан-биле алыр болза, 2800 баш сарлык, 8000 шээр мал, 120 төрүүр инек, 440 чылгы мал. Бо саннарны алгаш көөрге, көдээ Советтиң девискээринде чурттап турар чоннуң социал байдалын камгалап болур аргалыг. Ниитизи-биле 1500 хире чурттакчылыг, 300 хире өрегеден тургустунган бичии суур. Эрги система-биле совхоз бодунуң хире-шаа-биле күрүнеге садар продукциязының деңнели-биле алды дугаар бөлүкке хамааржыр, улуг эвес совхоз.

Совхозту эде организастаар, угланыышкынын өскертир деп чугаа чыл эгезинде баштай тускай эртемниглер аразынга, оон чоорту ниити хуралче үнүп, аңаа шиитпир хүлээп алдынган. Совхоз деп сөске улус, ынчап-ла, хөйнү калып, кандыг-бир-ле чаартылгаларны манап турган магат, кым черле экини күзевес боор. Амы-хууда бодум база «ам черле бир түңнел үнүп, чон көдүрлүүшкүннүг ажылдаар боор» деп идегеп турдум. Шилип алган хевиривис: кооперативтерден тургустунган арат болгаш тараачын ажыл-агый каттыжыышкыны. Арат, тараачын деп сөстер дыңнааш, кижиниң сагыш-сеткили чайгаар өөрүп, хей-эът кирер боор чораан. Ол ындыг-даа болур ужурлуг. Совхозувус алды кооперативтен тургустунган: чер ажылының, бода малдың—сарлык, бода малдың — инек, шээр мал, тудуг, автопарк, чеди дугаары — кооперативтерни удуртур каттыжыышкын. Совхозка бүгү туруп турган техниканы коллегияның шиитпири-биле кооперативтерге үлээш, быжыглап каан. Бодап көөрге, эки болбазының аргазы чок. Көрүнер даан, каттыжыышкын — чеди даргалыг, чеди бухгалтерлиг, чеди таңмалыг болду. Демги бичии совхозувус ам биче бүдүрүлгелер боол, бот-тускайлаң уставтыг ажылдап кирипкен.

Ажылдап, амыдырап каапкан үемниң кол нуруузун көдээге эрттирген болгаш бо эде тургузугну улуг сонуургал-биле эскердим. Чылдың эгези, хой оолдаашкыны ынчап-ла билдиртпейн эрте берген. Час-даа келген, буга-сумун белеткеп, суг бадырар, черни суггарар, тараа тарыыр кончуг чымыштыг үе келген. Алыс агроном болгаш үени эртен эрте контора-га эрттирер, машина-трактор үлелгезинге бо-ла киришпеске киржип, дооралаар турдум. «Культуралар аайы-биле бүдүрүлге планы күүсеттинмейн баар ирги бе» деп мээң байгы дүвүреп, сагыш аарып турган чүвем ол. Эртеннерде өйлеп-өйлеп, ында-ла «сен», «мен» дижип, маргыжып каап турар апарган. Оон чоорту «сээң», «мээң» дишсе-дишсе, машина-трактор былаажып, часкы сезонну ынчап-ла доосту.

Силос культуразын саар инек кооперативи биле чер ажылының кооперативи техника былаашканының түңнелинде, чаңгыс-даа га кукуруза тарываан, картофельди 15 га черге тарыыр турган, 7 гага тараан. Алды кооперативтиң даргалары каттыжыышкынның даргазындаа улуг тоовас, ынчанмайн канчаар, олар база даргалар, базар таңмалыг, банкыда аңгы агар санныг болгай. Кооператив бот-тускайлаң акша-төгерикти ажылдап алгаш, бажыңбалгат тудуп, машина-техниканы садып ап, хостуг ажылдап, чурттай-ла бергей. Борта чүгле байыр чедирер, өөрүүр боордан башка, чүнү канчаар боор. Ындыг бе дээрге, бо таварылгада, дедир болуп турар-дыр. Оларның былаажып турар техниказы биеэги-ле совхозтуң, күрүнениң техниказы. Боттарының таптыг бүдүргеш, сатказш, акша ажылдап алганы кайы-даа кооперативте чок, чүгле күрүнеден чээли алырынга өйлежип, чай дургузунда ынчаар ажылдап келдивис. Чеже шыдажыр боор, бир кооперативтиң удуртукчузун өске ажылче шилчидер ужурга база таварыштывыс. Каяа-даа, кандыг-даа үеде акша-төгериктиң үнген-кирген бүрүткээн, отчёттаан турар ужурлуг. Каттыжыышкын даргазындан ооң дугайын сонуургаарымга, ында база харылзаа чок улус болду, эки-ле билбес ындыг. Чеди дарга, чеди таңма. Түңнели ындыг болган-дыр.

Үстүнде колдуунда чер ажылынга доктаап кааптым. Бир эвес өске кооперативтерни сайгарар чүве болза, дөмей-ле. Ылаңгыя тудуг кооперативинде планда тудуглар кылдынмайн, аңаа-ла үе эрттирип олурар. Сагыш өйтен айтырыгларга доктаап, бо талазы-биле санал-онал солчуп, ыяап-ла совхоз болур эвес, кандыг-бир эптиг системадан тургузуп көрзе кандыгыл дээн бодалым-дыр.

Суурда социал объектилер: садыг-магазин, уруглар албан чери, эмнелге, клуб, чунар-бажың ажылдап турар. Мени дүвүредип турар база бир айтырыг бар, ол — бүдүрүлге, корум-чурум айтырыы. Бо талазы-биле моон соңгаар дээштиг хемчеглер алдынар боор дээрзинге бүзүрээр мен. Тудуш харылзаалыг айтырыглар болгай ол. Кайда бүдүрүлге айтырыы эки шиитпирлеттинген болдур, ында сагылга-чурум айтырыы база шиитпирлеттинип турар дээрзинге кым-даа бүзүрээр. Июнь-август айларда, бо айда каттыжыышкынның ажылчыннары шалың албаан, кижилерниң шыжыкканын, килеңин хүнден хүнче чылзып, ынчап ажылдап тур бис. Көдээ ажыл-агыйже көрүнмес болза, байдал нарын. Шахтёрлар чаңгыс айда шалың албаан болза, шагда-ла дүвүреп каапкан. Айтырыгны черле сайгара көөр өй келген деп билип турар мен.

Маадыр ООРЖАК.
Ак сумузунуң чагырга даргазы.
Барыын-Хемчик район.

Хуула бодал

БАЙДАЛДАН КАНЧАП ҮНЕРИЛ

Барыын-Хемчик районга «Барлык», «Шекпээр», «Хемчик», «Дөң-Терезин», «Аянгаты» деп беш совхоз турган. Ооң соонда эде тургустунар чүве дээш «Барлык» совхозтуң салбыры тургулаан Хөнделең, Бижиктиг-Хая, Аксы-Барлыкты совхозтар кылдыр эде тургускан. Районга ынчалдыр 8 совхоз санаттынып турар апарган. Оон база катап эде тургустунар чүве дээш, ол совхозтарны дүжүргеш, 1992 чылдан эгелээш, арат ажыл-агыйлыг кооперативтер кылдыр тус-тузунда үскүлеп каан. Ынчап кээр орта мурнунда турган совхозтарга агрономнар, инженерлер, механизаторлар, бухгалтерлер, экономистер, мал эмчилери ажылдаар чер чок артканнар. Шак ынчаар бүгүле чүвениң ужур-бажы, утказы билдинместеп, кара сөс-биле чугаалаар чүве болза, хойтпакталган.

Совхозтар турда чоннуң хуралдары, херээжен чоннуң чыыштары, агитквартиралар ажылы чоруп, спортчу маргылдаалар эртип турган. Ол дугайын ам чугаалаан-даа ажыы чок. Совхозтар төптеринде бир демниг ажылдаар күчүлүг күш чок болган. Совхозтарны дүжүргеш, кооперативтер кылып каарга, кижи бүрүзү бодун бодаар сеткилдиг апарган. Ол бүгүнү бодум хуумда улуг частыг-дыр деп бодаар-дыр мен. Ону бадыткаары-биле дараазында чижекти маңаа чугаалап көрейн. Республикага ат-сураглыг турган «Барлык» совхозту маңаа чижек кылдыр алгап бижизимзе, байдал билдине бээр боор. Бо совхозту дүжүргеш, бода, шээр малдың, тарааның, тудуг, машина-техниканың, огород кооперативтеринге хуваагаан. Тускай агар санныг, таңмалыг, бот-орулга-чарыгдалыг коллективтер болган. Кооператив бүрүзүнде 20-30 хире кижи, эвээш санныг машина-техника база бар. Ол техника кооперативтерге халас ажылдаар эвес, өрелиг-даа болгулаар. Сөөлгү үеде машина-техниканың артык кезектери ол чок, кывар-чаар материалдарның өртек-үнези дыка улгаткан. Чежемейниң-даа кооператив болза, бергелер дөмей-ле таваржып турар. Амгы үеде фермада сенаж, силос, кончуг эвээш, сиген далганын шуут кылбаан. Төп шаңда АВМ дээр сиген далганы кылыр бүдүн агрегат тоймаглаттынган. Совхоз төвүнде столовая, хлеб быжырар чер, нефтебааза дүшкен. Бо бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгизи үрелип бузулган. Төп бригадада улуг столовая, механизаторлар, тараажылар, сигенчилер турар чурттаалга бажыңнары, чунар-бажың, библиотека хагдынган. Ол черлерниң мооң мурнунда ажылдап турганын билир бис.

Шээр мал кооперативи хой, өшкү дүгүнден орулга алыр. Мурнунда соңгаар чамдык фабрикалар дүктү улуг өртек-биле ап тургулаан, ам ол талазы-биле бергелер база тургустунуп келген, өртээн кудулаадыр, үнээргедир, ындыг-ла амыр эвес апар чыдар. Бо дээрге берге херек-тир. Малдың дүгүн чылда чаңгыс катап алыр ышкажыгай. Ындыг болганда, мал кооперативинде 20-30 хире кижи орулга чок, акша-шалың төлевири чокта канчап амыдырап-чурттаарыл? Ол ышкаш сиген, тараа, тудуг кооперативтеринде ажылчыннар акша албаандан бээр 4-5 ай чедип турар-дыр. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге дыка берге. Пенсия, пособие акшазы-биле борастанып олурарлар. Орулга чок кооперативтерниң ажыы чүү боор, катап совхозтарны тургусса деп чугаалажып апарган. Ындыг чугаалар бо-ла дыңналып апарган чорду. Тодаргай чүве чок боорга ындыг ыйнаан, кооперативтерде ажылдап турар кижилерниң холу салдынчак байдалче кирген. Тургустунуп келген берге байдалдан канчап уштунуп алырыл, чүнү кылза эки дээр айтырыг туруп турар. Мен бодум хуумда болап олурарымга, чамдык совхозтарны дүжүрүп, эде тургусканы шын эвес. Ажыл-агыйлар амгы байдалындан канчап черле уштунуп алырыл деп айтырыг ниитизи-биле тургустунуп келген деп бодаар мен.

Сарыглар ТАВА-САМБУ.
Барыын-Хемчик район.

Пассажирлер аргыштырылгазы

ЧОРУМАЛДАР ХЫЙЛАНЫЫ

Чадаана хоорайга командировкалап чеде бергеш, чадагап шаг болган мен. Ыңай-бээр чер чедип, бир албан черниң удуртукчулары, ажылчыннары-биле ужуражыр дээш бодум өрү көзүргеш-ле, машиналар доктаадып, олурбаан келгем чок: «ГАЗ-53»-түң кузовунуң кырынга-даа ыңай-бээр шывададып чордум, «ГАЗ-469»-түң иштинге сыңмарлаштыр олуруп чораш, эдер черимге четтим, күчүлүг «ГАЗ-469»-түң кабиназынга-даа аскылаштыр олургуладым. Чадаана хоорай биле Бажын-Алаак аразынга үш хүн дургузунда үүлем бараан болбас ийикпе, берге-даа, халалыг-даа чүве чорду. Чогум хоорайжыларның автобузунга олурзаан мен: ону маңнаарга, олчаанаар, үе-шак чидирбезин болааш, үргүлчү-ле ынчаар «ужугуп» чоруп турганым ол. Ынчаар чоруп турган, чоруктерек бүдүрүп аар, эмчилеп омчулап чоруур, дарга-бошкааларга айтырыг тургузар, аъш-чем болгаш идик-хеп садып алыр дээн улуг-биче кижилерге ужуражып, оларның омудаан сеткилин дыңнап, орадаан чаңын көрүп чордум. Амгы үениң ээр-берге амыдыралы акша-төгерик, артык кезектер, кывар-чаар материалдар-биле кызагдап-даа келген болза, суурлар аразынга автобустар аргыштырылгазының кедээ кижилер ыңаныжып, иделени чидирбээн, ам-на маңаа келгээн болза, ам даарта чедип келген болза, дигилеп каап, машина-балгат кээр үүнче харап салбайн көрүп олургулаар болгулаар. Ынчалза-даа: «Ыңаа чаңының бажын ыт чипзин» дээн ышкаш, чайгы хүннерде Чадаана хоорайдан Бажын-Алаакче автобус доктаамал чоруп көрбээн. Ынчангаш хөй-күй суур чурттакчылары машина-балгат дозар ужургу-үргүлчү таваржып келген. Мен аңаа чоруп турганым неделя дургузунда автобус ол суурга шуут келбеди.

Черле чогум чүл бо, чудуруун чудук алзанче суп алгаш, уштуп чадай берген улус боор бе, Чадаана АТБ-зинде байдал чеже-даа берге болза, автобус аргыштырылгазын хүннүң эвес-даа болза, оода чадаарда, неделяда ийи-үш удаа чорудуп шыдавас апарганы ол бе, черле чылдагааны чүде ирги дээн бодал-биле бир эртен АТБ-ге базып чеде бердим. Ынчан улуг удуртукчу чок болган, шөлээде кижи диштилер. Бүдүрүлгениң кол инженериниң дилеп чораш, ону диспетчер черинден тып алдым. Чугаалажып, таныштывыс. Ону — Дмитрий Конгарович Монгуш дээр болду. Ынчап олар өске ажылдакчылар-биле кады кайы сууржe, кандыг хүннерде, неделяда каш удаа автобус чорудуп болурун сүмележип, чугаалажып олурган.

Моон мурнунда-даа үелерде, бо чылдың баштайгы айларында-ла суурларже АТБ-ниң тос автобузу доктаамал чоруп турганын кол инженер чугаалааш, бо бүдүрүлгеде амгы байдалды тайылбырлап каапты. Ийет, маңаа чажырган херээ чок, дем мээң үстүнде бижээним ышкаш, бүдүрүлге чери артык кезектерге, кывар-чаар материалдар айтырыгларын шиитпирлээринге элээн бергелерге таваржып турза-даа, суурлар чурттакчыларының эрге-ажыын бодап, пассажирлер аргыштырар айтырыгны чогумчалыг байдалга тургузарын чедип алыр талазы-биле хире-шаа-биле ажылдап келгеннер дээрзин айтып каары артык эвес. Ынчалзажок амыдыралдың хүн бүрүдеги негелделери автобус чолаачыларының мурнунга берге байдалдарны ала-чайгаар-ла тургузуп кээр апарган. Ол чүл, бир дугаар «ыз...» чамдык оолдарының талазындан чолаачыга хамаарыштыр каржы-хажагай чорукту кыла бээри, оларның сөзүн дыңнавайн баар болза, эттеп кааптары, азы күш деген. Коргудуп турган арага-дары ижирти бээри. Ындыг-ла үр эвесте бир ындыг таварылга болган. Автобуска чораан эзирик оол садып алган арагазын чолаачыга сыгааш чоруп берген. Ишпес мен деп ойталаарга, хоржок болган. Аксы ажык шилин капот кырынга салып каар, а бир эвес арага төкту бээр болза, эттээр мен дээш кыжанып. Ам канчаар, аңаа түвексингеш, ол чолаачы ол араганы ижер ужурга таварышкан. Ийнде, чаачал чылда үер болганындан чамдык оруктар ам аргыжар арга чок апарган. Хорум-Даг, Шеми, Чыргакы баар оруктар ынчаар үрелгениниден олче автобус барбайн турар. Бажын-Алаак, Ийме, Баян-Тала, Алдан-Маадыр суурларже автобустуң маңнаар графигин, ол черлерже неделяда каш катап чорууруң ынчага чедир шиитпирлепкен боор. Үште, чолаачылар четпес. Ам-даа беш чолаачы херек. Оон уржуундан автобустар гаражта аңаа турар. Артык кезектер — моторлар, коробкалар, дугуйлар тывылбастааш турупкан. Чогум оларның [illegible] салып аптар херекгиин бар.

Дөртте, Ак-Довурак биле Абаза аразының көвүрүг өрттенген соонда кывар-чаар материалдар үзүктели бээр таварылгалар тургулаан. Ам ол көвүрүг кылдына берген, ындыг болганда, моон соңгаар ол айтырыг катап тургустунуп келбес-ле боор.

АТБ-ле колдуунда аар чүък сөөртүр машиналар колдаан болгаш керээ, дугуржулга ёзугаар бир-ле организацияның, бүдүрүлгениң чагыын күүседип бээр, а аазаан акша сураг болур. Бо бүдүрүлге чагыкчы коллективтерден ам-даа 15 миллион акша алыр. Ол өре доораан эгилип келир чүве болза, АТБ-ниң бодунга-даа, ында инженер-техниктиг ажылдакчыларга-даа, чолаачыларга-даа эки-дир ийин. Амгы үеде кармаңда акша турда, кандыг-даа ажылды канчаар-даа кылып, бүдүрүп ап болур ышкажыгай. Акша дугайында чугаалап тура, маңаа бир кол чүүлдү немеп каайн. Чүл дээрге, эртенги рейстерде хоорайлап үнген автобустар суурларга барык куруг чыгы — үш-дөрт, а хөй таварылгада ийи-чаңгыс пассажир олуртуп алгаш чедип турган. Ужуру болза, ындыг эвес: кайы-даа талаже автобус долу олуттуг чоруур ужурлуг. Ынчангаш кывар-чаар материалдарга улуг чарыгдалдар болуп турар. А оон ынай чогуур хемчээлдиг акша орулгазы ооң уржуундан база кирбейн баар таварылгалар хөй. Байдал ынчап баарга амгы бо рыноктуң берге үезинде ажыл-херекти эде-хере тургузуп, ажыктыг талазын бодап бээр апаар. Ынчангаш бүдүрүлгениң бодунуң эрге-ажыын бодааш, автобустар аргыштырылгазын эвээжеди бээриниң бир чылдагааны ында кылдыр билип алза чогуур. Чүге дээрге аңаа-ла бодунга ажык чок хөй чарыгдалды үндүре-үндүре үш-дөрт пассажир ужун бензинни (ам ооң өртээ улгаткан болгай) чарыгдап каар, а ооң кадында чолаачының шалыңын төлээр, пенсия фондузу дээш база тыртып аппаар болгай. Бо-дур ийин бо, кол-кол чылдагааннар. Пассажирлер автобустарының шак ындыг чарыгдалдарын чүгле улуг чүък сөөртүр транспорт дуглап, базырып турар. Бо чижекке бадыткал кылдыр бир хүнде-ле бир автобус 15-20 муң рубльдң орулга долаазы кылдыр чедир бербейн турарын чугаалаарга четчир. Ындыг болганда, бир эвес тос автобус хүннүң ындыг карылгалыг ажылдап кээр болза, айда чеже акшага АТБ когараар-дыр, ону санаары белен, бөдүүн арифметика ышкажыл.

Чадаана хоорайның АТБ-зиниң колективи кышка улур белеткел ажылдарын чоруда берген. Администрация бажыңы, гараажтар ажырбас, чылыглап каан. Машина-техника гаражка сыңчы бээр. Ынчалза-даа чамдык черлерге чылыдылга системазын чаартыр дээрге, демир хоолайлар тывылбайн турар. Оларны тып алырының аргазын бодап турар.

Ийет, оларда шиитпирлээр айтырыглар ам-даа бар-дыр. А кол-ла чүве — пассажирлер аргыштырылгазын чогумчудары, оларга боттуг дузаны чедирери. Ооң канчаар күүседиишкинни бээрин амыдырал көргүзе баар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ШЫГЖАМЫРДА—НОГАА, КАТ-ЧИМИС

◆ **Үлетпүр комбинады — көдээ чонга** ◆

Күс дээрге-ле ону дүжүт ажаалдазы-биле холбаштыр чугаалаар бис. Көдээниң чер ажылдыглары өстүрген тараазын, картофелин, ногаазын шыгжамырже кирип эгелээн. Бо талазы-биле республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң эвилелиниң Кызылда үлетпүр комбинадының ажылын чугаалажып көрээлиңер.

Үлетпүр комбинады республиканың совхозтарының өстүрген картофель, ногаа-чимизин керээ ёзугаар хүлээп алгаш, ону сайзырадып, болбаазырадып кылгаш, саваланаш, шыгжамырга салыр. Оон чыл дургузунда ол белен продукцияны көдээ чонга чедирип, садып-саарар сорулгалыг. Ынчангаш ындыг сорулгалыг ажыл ында бо хүннерде кидин түлүк.

1993-94 чылдарда болбаазырадып, чонга садары-биле свёкланы —30, морковьту — 10, капустаны —120 тонна, картофельди 10 тонна кылдыр мөөңнээри көрдүнген. Ол сорулга-биле орай үнер капустаны болгаш өске-даа ногааларны совхозтардан хүлээп ап турар. Бо хүннерге чедир 19 миллион рубльге 51,2 тонна ногаа-чимисти садып эккеп алган, ооң иштинде огурецти—12, вишня, сливаларны 10 тоннаны болгаш капустаны, батисонну хүлээп алган.

Бо чылдың шыгжамырынче капустадан 800 муң чижек банка консерваны бүдүрери болгаш 100 тонна орай үнген капустаны дузаары планда көрдүнген. Ынчаарга бөгүнге чедир байдал кандыгыл? Чаа дүжүттен комбинат бо хүннерге чедир 120 муң чижек банка ногааны савалап, консервалаан. Ол консерваларның ассортиментизи янзы-бүрү: огурецтен, помидордан ногаа холуксаалыг ассорти, капуста болгаш аңгы-аңгы каттардан, чимистен вареньелер болур. Бо бүгүнү сайзыралып кылып турар ногаа аймаан үлетпүр комбинады «Революцияның чалбыыжы», «Кара-Хаак», «Хаяа» ажыл-агыйлардан база Каа-Хем районнуң совхозтарындан керээ ёзугаар садып ап турар.

Чаа дүжүттен болбаазыраткан продукцияны шалыпкын бүдүрүп кылыры-биле 6 кижи кежигүннүг ийи ээлчегни доктаамал ажылдаар кылдыр август айның баштайгы хүннеринден тургускан. Оларга дузаны агроуниверситеттиң студентилери шеф хевирлиг кылдыр чедирип турар. Ногаадан болбаазыраткан продукция консерваалар цехти хөй чыл ажыл стажтыг технолог-мастер Эльвира Николаевна Трифонова удуртуп турар. Бо цехте ажылдап турар ажылчыннар боттарының хүлээлгезин, ажылын кончуг эки билирлер, ынчангаш ажылын шынарлыг кылып турарлар. Оларның ажылынга хамаарыштыр чылыг сөстерни үлетпүр комбинадының директору Людмила Николаевна Шаповалова чугаалаар чорду.

Оон аңгыда мында колбаса кылыр, эът ыштап быжырар ийи цех, ээртпес суксуннар кудар болгаш дааранып цехтер, садып белеткеп алган мал-маган талазы-биле дузалал шөл база бар. Колбаса кылыр цехтер дээрге хөй чылдарда ажылдап келген быжы бүдүрүлгелер болур. Ында хөй чылдарда ажылдаан тускай мергежилдиг кижилер ажылдап турар. Бо дээрге база бир нарын технологияның бүдүрүлгези-дир. Колбаса бүдүрер цех (югослав модуль) агар септелге эрткеш, чаа ажылдап эгелээн. Бир ээлчегде 700—800 кг колбасаны бүдүрүп турар. Ийиги база бир цех бар. Ында колбасаны кылбышаан, эътти ыштап турар. Ында база-ла ээлчегде 600-700 кг продукцияны бүдүрүп турар.

Аъш-чем бүдүрер цехтерниң бирээзи болур ээртпес суксун бүдүрүп, кудар цех чайын туруушкун чок ажылдаан. Ооң бүдүрген продукциязы-биле районнарның хереглекчилер ниитилелдерин доктаамал хандырып келген. Ооң-биле кады үлетпүр комбинадының туруштуг, орулгалыг ажылдаарынга тодаргай үлүгнү доктаамал ажылдап турар даараныылга цеги кирип турар. Ында орун херексели — хөвеңниг чоорганнары, сыртык, чоорган хаптарын болгаш алгы-кештен бөрттерни, тон моюндуруктарын даарап турар. Ол цехтиң ажылын дуржулгалыг мастер Зоя Сундуевна Ондар чедимчелиг-биле удуртуп турар. Ажылчыннарның аразындан дуржулгалыг даараныкчы Наталья Монгуштуң эки ажылын эш-өөрү мактап чугаалажыр.

Хереглекчилер кооперациязының бо үлетпүр комбинадының ажылы-биле кыска таныжылганы доозуп тура, маңаа чугаалап каар чүве болза, мында кылдынып турар ажыл-херек, бүдүртүнүп турар продукция бистиң республиканың көдээ чонунуң негелдезин хандырарынче угланган.

Кашпак САТ.
Тыва Республиканың хереглекчилер эвилелиниң кол специализи.

Сессия соонда...

АЖЫЛ-АГЫЙ ЧОРУДУЛГАЗЫНГА ДӨГҮМНҮГ ХООЙЛУЛАР

Депутаттарның сессияларда сайгарып турар хоойлулар төлевилелдери соң-даарта бистиң амыдыралывыска ажыглаттынып кирип келгеш, эки азы таарымча чок талалары-биле салдарын чедире бээри билдингир. ТР-ниң Дээди Совединиң бо эрткен 23-кү сессиязының үезинде сайгарып чугаалашкаш, хүлээп алган хоойлулары республиканың моон соңгааргы экономиктиг ажыл-чорудулгазынга кончуг ужур-дузалыг болуру ук хоойлуларның аттарындан-на билдинип турар. Чижээ, «Чер иштиниң байлактарының дугайында», «Тыва Республикага хереглекчилерниң камгалалының дугайында», «Долаа дугайында», «Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында», «Тыва Республикага даштыкы инвестициялар дугайында», «Тыва Республикада банк болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында» база хүн айтырыынга немей кирип алганы «Республикага үнелиг металлдарның болгаш даштарның тывыжын, бүдүрүлгезин, ажыглалын чурумчуларының база оларның-биле ажылдарның контролюнуң дугайында» хоойлулар күрүне болгаш хуу-даа бүдүрүлгелерниң, сайгарлыкчы кижилерниң ажыл-агый харылзааларынга дорту-биле хамааржы бээр.

Бети дээрге-ле «Хереглекчилерниң камгалалының дугайында» Хоойлуну ап көрээлиңер. Бистиң кижи бүрүзү хереглекчи, садып алыкчы болуп турар болганда, үстүнде адаттынган Хоойлунуң бистиң амыдыралывыска херектиин чугаалааш-даа канчаар. Чүгле ол хоойлу херек кырында күүсеттинер-ле болза аан. Сөөлгү үеде хуу сайгарлыкчы структураларның көвүдээни-биле бараан-сарааның шынарының дугайында кижи билип алыр арга чок, ооң хараазындан хереглекчилер шуут-ла камгалал чок калган. Дашты каас ирик тряпка садып алган кижиниң-даа, азы үрелик соодукчу, багай телевизор садып алган кижиниң-даа хомудалы, шүүдели кызыгаар чок. Ол хамаанчок, боду кылган хоралыг аргалар ишкеш улус хоранналып, амы-тынындан чарлып-даа турар апарган болгай. Моон соңгаар бо хоойлу ёзугаар күрүне садыы-даа, коммерсантылар-даа саткан бараанны дээш харыысалгалыг болур, бодунуң бүдүрүп үндүргени, саткан чүүлдери үрелик, шынар чок болган таварылгада ону эки бараанга солуп бээр азы акшазын дедир эгидип бээр ужурлуг. Хоойлуну солунга очулдуруп парлаар бис, оон хереглекчилерниң эргелериниң болгаш камгалалының дугайында номчуп алыр силер, эргим номчукчулар. Чүгле боттарывыс эмин эрттир аамай болбайн, хоойлуну ажыглап өөрениилиңер.

Сессияга хүлээп алдынган ол экономиктиг хоойлуларның аразындан чаа утказыг, арай-ла билдинмес «Долаа дугайында» Хоойлу бар. «Долаа» деп сөс бистиң хөй кезиивиске утказы билдинмес боор, ону орус дылче очулдурарга «залог» дээн. Долаа деп чогум чүү чүвел дээрзин ук хоойлунуң бирги чүүлүнде тайылбырлап турар. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, кайы-бир организация азы хуу-даа кижи акша чээп алырда, түр када ооң орнунга кандыг-бир үнелиг өнчүзүн салып каар. Өнчү дээрге хуузунда бажыңнары, автомашиназы, дачазы (чер кырында тудуглары, Тыва Республикада чер хуу өнчү эвес-ле болгай), ынчаарга бо болгаш дугуржулга ёзугаар оон өске-даа үнелиг эт-севи өрезин төлеп шыдавайн барган кижилен долаа ээзинче дамчый бээр. Чээп алган өрезин үе-шаанда төлептер болза, долаага салган өнчүзү ээзинче дедир эглип кээр. Кандыг байдалдарда долаа туруп болурун, ооң негелде-чуруму кандыызын ук хоойлуга толазы-биле көрүп каан. Ону база солунга парлаар бис.

«Чер иштиниң байлактарының дугайында» болгаш «Республикага үнелиг металлдарның болгаш даштарның тывыжын, бүдүрүлгезин, ажыглалын чурумчуларының база оларның-биле ажылдарның контролюнуң дугайында» хоойлулар аразында тудушкак болуп турар. Тывада черниң база ооң байлактарының ээзи республиканың чону болуп турар болгай. Херек кырында ол ындыг бе? Чоң черниң ээзи, ооң кастан-тыкан байлактарының ээзи деп чүгле сөс кырында бижип каандан башка, херек кырында байдалды ап көөрге, чоң — ёзулуг ээзи деп чугаалары берге. Ылангыя алдын-мөңгүн тывыжының талазы-биле ылап-ла аай-баш чок чүүлдер, ооң чашканнаашкыны болуп турар, а бистер ол дугайында орта билбейн олуруп турарлыр бис. Ынчангаш үстүнде адаттынган хоойлуларны дүрген-не хүлээп алыры тоң чугула турган. Үнелиг металлдар дугайында хоойлуну баштайгы номчулгазындан хүлээп алганын сессиядан отчёттарга дыңнаткан бис, ол дээрге ук хоойлуда ам-даа чедир тодаралыр, немей ажылдап кылыр дээн чүүлдер бар, ынчалза-даа ону ажыл-чорудулга үезинде удуртулгага ап, үндезин кылып ап болур дээни-дир.

Даштыкы ажыл-чорудулга, даштыкы салыышкыннар болгаш банк дугайында хоойлулар амгы рынок үезинде чоокку, ыраккы даштыкының фирмалары, бизнесменнери-биле ажыл-херек чорударынга кончуг дузалыг дээрзи билдингир. Харын-даа ук хоойлуларны англи дылче очулдуруп алыр дугайында чугаа сессияга чоруп турду.

Ниитизи-биле ап көөрге, бо эрткен 23-кү сессияга ТР-ниң улус депутаттары хоойлу-дүрүм хүлээп алыр ажыл-чорудулгазынга шимченгир болганын, сессия элээн ажыл-херекчи эрткенин демдеглээр апаар.

Россия Федерациязында тургустунган политиктиг байдалдың дугайында сессияга чугаалашпайн баар аргазы чок болгай. Ынчангаш сессияның баштайгы хүнүнде ук айтырыгны канчаар чугаалашканын колдуунда дыңнаткан бис, ол талазы-биле документилерни номчукчуларывыска парлап берген болгай бис.

Кичээнгейлиг номчукчулар оон кымның кандыг туруштуун барык билип апкан-на боор. Депутаттарның хөй кезии, харын-даа кол вургулайы РФ-тиң эрге-чагыргаларының хөделиишкиннерин буруу шаапкан, ынчангаш РФ-тиң Дээди Соведин-даа, РФ Президентизиниң-даа чаа соңгулдаларын дүрген чорудар, ону хары угла чорударын негээннер. Бо берге, ужу-бажы билдинмес, дүшкүүрлүг үеде Тыва Республика кымга-даа хамаарылга чок политиктиг туруштуг ээлээри чугула дээрзин Дээди Совет-даа, Президент Ш. Д. Ооржак-даа илергейлээннер. А экономиктиг, ажыл-агый харылзааларын кым-даа дуй туруп шыдавазы билдингир, ол дээрге кижилерниң канчаар-даа аргажок ажыл-херээ-дир. Кандыг-даа байдалдарда кижилер ажыл-херээн чорудар, аразында аралажып чугаалажыр, дугуржур, ону политиктер канчангаш-даа хоруп шыдавастар. Канчаарга-даа амыдырал бодунуң дүрүмнери-биле уламчылаар болгай, биске кол чүүл бо.

Надежда ЭРГЕП.

(Материалды октябрь 1-де белеткээн).

ДУРЖУЛГАЛЫГЛАРДАН ӨӨРЕНМИШААН

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң кем-херек үүлгедиглеринге удур килдизиниң ажылдакчылары бо хүннерде боттарының профессионал байырлалын демдеглеп эрттирген. Милиция ажылдакчыларының аңгы-аңгы албан-хүлээлгелериниң аразындан бо килдис эң кол черни ээлеп турар дээрзин чон билир. Ооң ажылдакчылары чылдың кандыг-даа үезинде дүн-хүн-даа дивей берге ажыл-херээнин аайы-биле ырак-узак черлерже үнүп, аңгы-аңгы чергениң кем-херек үүлгедикчилерин тудуп илередип, кем-херектерге удур профилактика, чон аразынга тайылбыр ажылын доктаамал чорудуп келген.

Амгы үеде кем-херектерге удур килдисте тускай эртемниг, кадыкшыл байдалы быжыг дыка хөй аныяк специалистер ажылдап турар. Оларның бирээзи — милицияның улуг лейтенантызы Мерген Семис-оолович Очур-оол-биле ужурашкаш ооң-биле кыска беседаны кылдым.

Мерген Кызылдың ийи дугаар ортумак школазын эки дооскаш, шериг албан-хүлээлгезин Оожум океанга далай шериинге эрттирген. Ол күш-культурага, техникага ынак болганындан база орус дылды эки шиңгээдип алганындан шериг амыдырал, чамдык үелерде уйгу-дыш чок дүннер анаа ындыг-ла улуг бергедээшкиннерин таварыштырбаан. Далайга үш чыл дадыгыышкынны эрттиргеш, Мерген 1985 чылдан эгелеп Кызыл хоорку үскомунуң иштики херектер килдизиниң таныыл албанынга ажылдай берген. Үр-даа болбаанда бодунуң эки талаларын, салым-чаяанныын көргүзүп, эки ажылдыгларның одуруунче кирген. Ынчан Иштики херектер министерствозунуң удуртулгазы Мерген Очур-ооловичини милицияга ёзулуг ажылдап шыдаар-дыр дээрзинге бүзүрелди көргүзүп, ону милицияның Омскиде дээди школазынче өөредип чоруткан. Ол 1990 чылда дээди эртемниг юристиң дипломун холга алгаш, эң берге ажылдыг килдистерниң бирээзи — кижиге удур кем-херек үүлгедир чоруктарны истээр талазы-биле килдиске ажылдай берген. Таныыл албанынга бодаарга, бо килдистиң ажылдарын, берге болгаш харыысалгалыг. Болган кем-херектерни истээри ындыг-ла белен эвес. А бо үе-шагда кем-херек үүлгедикчилери кончуг кажар болгаш айыылдыг, оларда янзы-бүрү соок чепсек, ок-боо болгаш техника аймаа бар. Ындыг-даа болза Мерген бодунуң арга-дуржулгалыг эш-өөрү-биле бо каш чылдың дургузунда хөй истелгени кылган болгаш кем-херек үүлгедикчилерин хөйнү тудуп, илереткен. Чоокта чаа, сентябрь 23-те, даң бажында 7 кижи бир хамаатының хамык идик-хевин үптеп аппарганы дугайында дүрген медээ килдиске келген. Мерген Семис-оолович бодунуң эш-өөрү-биле ол-ла дораан хоорай иштинге хыналданы кончуг дүрген чоруткаш, үптекчилерни ол-ла эртен тудуп алган болгаш кагараан хамаатының алыскан чүүлдерин эгидип берген. Хоорайның ол чарыынга чоокта чаа өлүрүүшкүн болган. М. С. Очур-оол анаа дораан четкеш, истелгени дарый эгелээш, 20 минута болганда өлүрүкчүнү тып үндүрүп келген. Хоорайга Кавказ чурттуг кижилерниң бир бөлүү хөй оорлаашкын кылып турар дээрзиниң дугайында медээлер килдиске келген. Ол бөлүктү тодарадыры-биле Мергенниң удурткан бөлүүнге ИХМ тускай даалганы берген. Каш-ла хонганда оорлаашкын кылып турар үезинде ол бөлүктү тудкан. Ону удуртуп турган кижи Кавказ чурттуг эвес, анаа-ла орус хамаатызы болган. Кижи өлүрген, кижи үптээн, оорлаашкын кылган болгаш оон-даа өске хөй-хөй херектерни истеп тодарадырынга Мерген Семис-ооловичиниң киирген үлүү улуг дээрзин ИХМ-ниң удуртулгазы демдеглеп турар.

Милицияның кижилери

— Кем-херектерни истээринге, кем-херек үүлгедикчидери-биле демиселди чорударынга мээң эш-өөрүм болгаш дуржулгалыг специалистер база меңээ улуг дузазы, арга-сүмезин берип чоруур. Ол дээрге бистиң килдистиң начальниги, милицияның полковниги И. Товарищтай, ооң оралакчылары В. Лесовой, С. Монгуш, салбыр начальниги майор В. Кунгаа болгаш өскелер-даа бар. Мен олардан доктаамал өөренип, ажылымның угшиин хандыр билип алыр дээш оралдажып турар мен. Оон аңгыда, милицияның подполковниги Нина Воробьева, улуг лейтенантылар Владимир Монгуш, Виталий Фитин болгаш оон-даа өскелер боттарының албан-хүлээлгезин эки күүседип турар деп санаар мен — деп, Мерген чугаалаар.

Аныяк специалист М. С. Очур-оол бодунуң өг-бүле байдалдарының дугайында база чугаалады.

— Бистиң килдистиң удуртулгазы (начальниги И. Н. Товарищтай) чүгле ажыл-ла дээш турбайн турар. Бо шагда кижилерниң амыдырап-чурттаар байдалдары бирги черде дээрзин утпайн турар. Бисте бажың-балгат айтырыы база дыка чидиг болуп турар. Ындыг-даа болза килдистиң харыысалгалыг кижилери, ИХМ-ниң удуртулгазы аңгы-аңгы аргаларны көрүп, чамдык кижилерге акша-көпеекти тып тургаш, бажың-даа садып бээриниң аргаларын дилеп турары өөрүнчүг-дүр. Мен бодум хоорайда ийи өрээл квартиралыг мен. Өөм ээзи садикте логопед башкы. Ынчангаш уругларымга садик айтырыы шиитпирлеттинген. Амыдыралымда, ажылымда ындыг-ла улуг бергедээшкиннер чок. Ынчангаш эки ажылдаарының аргалары бар — деп, ол демдегледи.

Мерген Очур-оол ышкаш аныяк специалистер ИХМ-де хөй. Олар кижилерниң хостуг болгаш айыыл чок чоруун хоойлуга дүүштүр камгалаар дээш уйгу-дыжын бодавайн, карак кызыл ажылдап чоруурлар. Үүленер-ле бүтсүн!

Виктор КАРА-САЛ.

МАЛ ЧЕМИН — ЭРТ ХАЛАВЫНДАН

Күс дүжүп, ыяштарның бүрүлери, оът-сиген саргарып, тараа-быдаа бышкан. Көдээ ишчилер мал чеми белеткели-биле чергелештир дүжүт ажаалдазын кидин түлүк чорудуп турар. Бүгү совхозтар, арат ажыл-агыйлар болгаш хууда кижилер сиген кезилдезинде болгаш тараа ажаалдазында хаара туттунган. Ынчангаш оларның кезип алган сигенин, ажаап алган дүжүдүн өрт айыылындан камгалаарынче кол кичээнгейни угландырары чугула. Малга белеткээн сигенниң камгалалын районнуң чамдык ажыл-агыйлары, хуу кижилер чедир хандырбааның түң келиинде эвээш эвес сарааттар өрт халавынга таваржып турар.

Барыын-Хемчикте Суг-Каскаа сүт-бараан фермазының белеткеп алганы 15 тонна сигени өрттенген болгаш 135 муң рубль когаралга таварышкан. Чылдагааны — бичии оолдар хайгаарал чок болганындан өрт халавын эскүткен. Сиген сарааттаан черлерге өрт халавын болдурбас талазы-биле хемчеглерни чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары, тускай эртемниглери боттандырбайн келгениниң, серемчилелдиң кошкаканының түңнелинде өрт халавы болуп турар. «Хемчик», «Дөн-Терезин», «Шекпээр» ажыл-агыйларда өртке удур дүрүмнерин болгаш чурумнарны сагывайн турар. Сиген сарааттаан девискээрлерни долгандыр андарбаан, таныылдары болгаш харылзаа тудар херекселдери чок. Ындыг байдал өрт халавынга чедирип болур.

Ол ышкаш сарааттар аразы эмин эрттир чоок болгулаар, чамдык таварылгаларда сарааттар аразы машина хаманчок, кижи безин эртери бергедей бээр. Херек кырында норма ёзугаар алыр болза, сарааттар аразының ыраа 20 метрден эвээш эвес турар ужурлуг. Хуу хамаатылар белеткеп алган сиген-ширбиилин кайы-хамаан чокка, кажаа-хораазынга чыпшыр, кажааларының кырында овалап алган болгулаар. Серемчилел чок болганының ужуруунда Эрги-Барлык суурга Б. Хомушкунуң база ында Степная 22 бажыңның белеткеп алган сигени өрттенген. Кызыл-Мажалыкта Чүргүй-оол кудумчузунуң 50 дугаар бажыңның сигени өрттенген. Өртектер хүн бүрү кедергей өзүп турар бо берге үеде улуг чарыгдалды, күжүн үндүрүп турган белеткеп алган мал чемнерин шак мынчаар өрт халавынга таварыштырып турар чорук кончуг хараадаанчыг. Ынчангаш хамааты кижи бүрүзү моон чогуур түңнелди үндүрүп, бот-серемчилелдиг болуру чугула. Районнуң ажыл-агыйларының удуртукчулары, тускай эртемниглери өрт халавындан мал чемин камгалаарынче онза кичээнгейни углаар ужурлуг.

Диизенмаа СААЯ.

Ак-Довурак хоорай.

Башкы дугайында сактыышкын

УТТУНДУРБААН

1946 чылда Чаа-Хөл кожуунуң Кызыл-Даг (Булуң-Терек) чеди чыл школазының бирги клазынга өөренип кирген мен. Хөй чылдар эреге дег шууужуп эртсе-даа, үжүк-бижикке өөредип, амыдыралдың оруун ажыдып берген башкыларымны мынчага чедир утпаан мен. Олар бо-дур: Муромдан Полина Михайловна Штренева, Евгения Федоровна Морозова, Нина Николаевна Опарина—кайызы-даа Иваново облазындан. Антонина Тихоновна Кошкарова, Анастасия Ивановна Тешухова Тывадан. Надежда Даниловна Родина Кострома облазындан. Кижизидикчи башкылар Раиса Павловна Тутатчикова, Мария Кирилловна Кондрашина — бистиң ынак башкыларывыс.

Кажан 4-кү класс чеде бергенивисте эртемнер аайы-биле башкылар аңгы-аңгы апарган. Ынчан орус дылды, физиканы, географияны, математиканы, төөгүнү орус башкылар башкылап, эгелээн чүве. Өөреникчилер шуут орус дыл билбес болганындан, ук эртемнерниң башкылары очулдурукчулуг болуп турган. Орус башкы тайылбырлаарга, чүнү чугаалааныын биске очулдурукчу дамчыдар, өөреникчи харыылаарга база ындыг. 7-ги класс чеде бергенивисте очулдурукчу башкылар келбестей берген. Боттарывыс орус дылга тайылбырны билиптер, кичээлди борастап харыылаптар апарган бис.

Программада көрдүнген билиглерни шиңгээдип алыры-биле чергелештир орус дылга шору апарганывыстың бир бадыткалы ол болган. Ол үеде 4-7 класстарга чедир күрүне шылгаалдазын дужаар турган. Башкыларывыс хостуг үелерде ыры, танцыга, спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге бисти өөредип турганнар. Башкыларывыс-биле кады арыг агаарга конькилээр, хаактаар-даа турдувус. Танцыга салым-чаяанныг Надежда Даниловна Родинаның таныылдарын кончуг сонуургап көөр турган бис.

1953 чылда орус дыл кичээлинге башкывыс Полина Михайловна Штренева «Эң сөөлгү падежке домактан чогаадыңар» дээрге, мен оргаш, «Сталин думает о нас» деп домак чогааткаш, башкымга кончуг улуг беш демдек-биле шаңнатканымны таан утпас мен. Кажан Сталин башкы чок апаарга, школавыска ажылдап турган орус башкылар ыглажып турганын караам-биле көрген мен. Мынча назынымда иштинде башкычылар чок апаарга ыглажып турган улус көрбээн, дыңнаваан-даа мен. Калган кижилер дугайында багай чүве чугаалавас чүве дээн.

Башкыларывыстың берген быжыг билииниң ачызында кижи бүрүзү тускай эртемниг болган бис. Амгы үеде дээди эртемниг башкылар Суван Самбын-оол, Январь Допчаа (Чаа-Хөл), Дамба-Хуурак Дайынчы (Тес-Хем), Любовь Дамба-Хуурак (Эрзин), Дамба-Хуурак Партизан (Кызыл), Лена Хаак (Ак-Туруг) болгаш оон-даа өскелер келир үениң салгалдарын өөредип чоруурлар.

Бо одуругнуң автору Соңгу Осетияның, Кавказтың эң улуг хемнериниң бирээзи Терек хемниң эриинде Моздок хоорайга техниктиг школа дооскан. Амгы үеде көдээ школаларда орус дыл кичээлдерин тыва башкылар эрттирип турарындан өөреникчилерниң билии кошкак. Орус дыл кичээлинге тывалап чугаалажыры чаңчыл болган. Ону башкылар эскерип, дораан эдери күзенчиг. Телевизорга, радиога чеже-даа орус дыл кырынга дамчыдылга кылырынга, өөреникчилер дыңнап билир, чугаалап билбес болур. Ораннарга хостуг чугаалажыр орус дылды үнелеп, быжыы-биле билиривис албан болур ужурлуг. Амгы үеде тергиин эки белеткелдиг тыва специалистер эвээш эвес, ынчалза-даа орус дылдыг кижилерге башкыладырга, чаңгыс суурга олар-биле кады чурттаарга черле багай чүве чок. Бот-боттарывыстың культуравыс, амыдыралывыс байлакшыыр болгай. Ажылдап-даа, кылаштап-даа, улуп-даа чыткаш башкыларымның овур-хевири көстүп, чалыы шаамның сактыышкыннарының отчугажы хып кээр.

«Чогаадыкчы, мерген чор» деп чагып чораан башкыларым бо-ла чораан назынымда уттундурбас.

Орус-оол ТҮЛҮШ.

Чаа-Хөл районнуң Булуң-Терек суурy.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИМ

Дириг кижи кандыг-даа аарыг-аржыкка, айыыл-халапка таваржы берип болур.

Аар аарааш, бо чылдың сес айда Тес-Хем районнуң Самагалдай суурнуң божуур эмнелгезинге дыка берге келген мен. Ол үеде кезер-даа, херээженнер-даа эмчизи анаа чок турган. Ам канчаар, бар-ла эмчилер боттары сүмелешкеш, мени эмнеп кирипкеннер. Ол аразы үр-ле болган. Ында эмчилерниң ачызы-биле чырык өртемчейге дириг артып кагдым. Самагалдай эмчилериниң мээң амы-тыным дээш бүгү күжүн салып турганын бүгү назынымда утпас мен. Оларга өөрүп четтиргенимни илередип олур мен.

Меңээ берге кезиишкинни кылган, алдын холдуг эмчилерим Светлана Семис-ооловна Ооржак, Светлана Эртинеевна Чооду база аныяк эмчилер А. А. Чаянмаа, Ирина Сергеевна, Роман Сайнович, Наталья Баадыевна, Тамара Макарова, Эльвира Канчай-ооловна, Людмила Николаевна болгаш санитаркалар Аида Шойдан, Клара Монголбиге ажыл-ижинге чедиишкиннерни, аас-кежикти, узун назынны, кадыкшылды күзедим.

Ульяна ШАЛЫК.

О-Шынаа.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

БАРНАУЛ. Алтайның тараажылары амгы үеде үшкү миллион гектарның тараазын ажаап ап кирипкеннер. Бүгү шөлдерниң 70 хуузунуң дүжүдүн бастырып ап четтигипкен. Крайда ниитизи-биле алырга, гектардан-на 15 центнер дүжүт алдынып турар. Элеваторларга болгаш тараа хүлээп алыр черлерге бо хүннерде 800 муң тонна тараа дужааттынган.

Ажаап алыышкын үезинде бергелер улам немежип турар. Күрүне хүлээп алган тараазы дээш мурнундагызы ышкаш санашпайн турар. Ынчангаш ол тараачыннарга барык беш миллиард рубль чедир өрелиг апарган. Кывар чүүл улам-на эвээжеп, чедишпестеп турар. Ынчангаш тараачын алтай чер Чазактың дүрген дузазынга идегеп турар.

БЕЛГОРОД. Узамдыгыышкынныг, бораңныг, частаашкынныг үени арай деп эртип алгаш, ол областың чигир заводтары долу күш-биле ажылдай берген.

«Белгород» ассоциациязының болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң хөй кезии чиг эттиң келбейн турганының уржуунда, үш неделя ажыг үе иштинде анаа турар ужурга таварышкан. Кааң-аяс агаар тургустунуп кээрге, заводтарга амданныг чиг эт хөй кээп турар апарган. Чижээ, эрткен хүн чигир заводтарының ажыл-ишчилери 67 муң тонна свёкланы хүлээп алганнар.

Бо хүннерге чедир областың чигир заводтары баштайгы 10 муң тонна чигирни кылып үндүрген. Ынчаарга бүгү сезон иштинде олар 300 муң тоннадан эвээш эвес амданныг продукцияны болбаазырадып кылыр ужурлуг.

БОНН. Болгария НАТО-га кежигүн боор кирерин белен. Болгарияның камгалал министри Валентин Александров эрткен неделяда Германияның шериг ведомствозунуң баштыңы Фолькер Рюе-биле чугаалажыышкыннар кылганының соонда Боннга болган парлалга конференциязынга ону чугаалаан.

ХАНОЙ. Камбоджаның тургузукчу хуралы чурттуң чаа Конституциязының төлевилелиниң чүүлдер аайы-биле чугаалажып көөрүн дооскан. Ол конституцияны ёзугаар Камбоджа хаан чагырталыг чурт болу бээр. Эрткен вторникте үндезин хоойлу төлевилелиниң талазы-биле бадылаашкын болган.

(РосИТА—СЧТА).

ХАРЫЛЗАА: чугула айтырыгларның бирээзи

Чоннуң харылзаазының айтырыглары — бистиң амыдыралывыстың база бир чугула айтырыгларының бирээзи болгай. Бистиң бөгүнгү амыдыралывыс дээрге-ле харылзаа-биле тудуш холбаалыг. Бодап-даа көрүңер даан: бичии үеде-ле суурнуң азы районнуң, ол ышкаш районнар-биле, республика төвү Кызыл хоорай-биле харылзаа кандыг-бир чылдагаандан үстү бээр болза, кандыг ийик: чоннуң негелдези дээрге шуут кулакты уюкталдырар-ла болгай. А бир эвес почта салбырлары ажылдавайн баар болза? Ынчан шуут халап болур ыйнаан. Бир эвес чоннуң чагыдып алган солун, сеткүүлдерин чогуур хүнүнден озалдадыптар болзувусса, база халап болганы ол. Ынчангаш чүнү чугаалаар дээним ол ынчаш? Харылзааның чоннуң амыдыралынга улуг ажык-дузалыының дугайын чугаалаар дээним ол.

Сарыг-Септиң харылзаачылары чоннуң негелделеринге хомудалдарынга дыңнангыр улус. Биске оларның талазындан улуг хомудалдар келбейн турарын манаа дыңнадыры меңээ, ол ажылды харыылап олурар кижиге, өөрүнчүг-дүр. Бүгү-ле чүве бисте болур-чогуур-биле тургустунган, берге, нарын айтырыглар чок деп чугаалаар аргам чогу билдингир. Рыноктуг экономиканың бо берге, нарын үезинде бүгү талазы-биле чедингир, берге айтырыглары чок ажылдап турарлар кайда боорул аан. Бистиң коллективте ындыг чедишпестер, бергелер база бар-ла болгай. Үе берге-ле-дир дээш чылдагааннап, чоннуң негелделеринге тоомча чок болур болзувусса, олар бисти шүгүмчүлей бээр, чогуур негелделерни кыла бээри билдингир. Ынчангаш оларның харылзаа талазы-биле айтырыгларын бис долузу-биле харыылаар, хандырар ужурлуг-даа бис. Ол бистиң кол ажылывыс-даа, хүлээлгевис-даа.

Мурнундагы турган районнуң харылзаа белдириниң ам ийи аңгылаңы бергени чоңга билдингир. Почта харылзаазын, азы өскээр чугаалаарга, солуннар, пособиелер чедирилгезин бистер, федералдыг почта харылзаазының ажылдакчылары харыылаар апарган бис. А радио, телефон чергелиг техниктиг ажылдарны бистен аңгылап каан. Моон мурнунда чылдарда ол-ла бүгү берге, нарын айтырыгларны чүгле районнуң харылзаа белдириниң начальниги харыылаар, а ол аңаа долузу-биле шимченип-даа шыдавас турган. Ынчангаш колдуунда-ла шүгүмчүлелге таваржып, бактадып-даа келген бис. Ам байдал өскерилгени ол. Ол хире берге, улуг адырны ийи чарып кааны черле чогумчалыг болган деп хуумда ынчаар санаар кижи мен.

Бистиң кол ажылдарывыстың бирээзи — солуннарны, сеткүүлдерни чоңга чедирери деп чугаалаан мен. Бо айтырыг база-ла белен эвес айтырыг дээрзин билип тур боор силер. Республика типографиязының парлааны солуннарын ол-ла хүн чоң алган турар ужурлуг-ла болгай. А херек кырында ындыг эвес-тир. Чижек кылдыр алырга, «Шын» солун неделяда 5 удаа үнүп турар, а ону районнарже неделяда 3 удаа чедирип турарга таарыжыр бе ынчаш? Шуут таарышпас дээрзи чугаажок. Ынчангаш номчукчуларның ол талазы-биле хомудалдары кээп турар. Ону бис шиитпирлеп шыдавас бис, ынчалза-даа ол айтырыгны чоокку үеде эде көөр деп турарын биске дыңнадып турар-дыр. Номчукчуларның-даа, бистерниң-даа күзелдивис ындыг: солуннарны чоңга неделяда 5 удаа чедирери. 5 удаа үнүп турар солуннуң 3-үн неделяда чедиргеш ийизин чедирбейн турарга, канчап таарыжыр боор, ону бис билип, чоннуң ол негелделерин чогуур органнарга тургузуп турар бис. Ол чоокку үеде шиитпирлеттинер бээринге быжыг бүзүрелдиг бис.

Республикада солуннар чагыдылгазы түлүктеп турар болгай. Маңаа солуннарны чедирип турарывыстың байдалы дыка улуг шаптыкты чедирип турары чугаажок. Чамдык улус шуут чугаалаар боор чүве-дир: «Солуннарны неделяда 5 катап чедирбес болзуңарза, чагыдылга кылырындан ойталаар мен». Номчукчуларның ол негелдези база чөптүг, ынчалза-даа ол айтырыг шиитпирлеттинип турар деп чугаалаан болгай мен. Чамдык районнарже 5 удаа солуннар чедирилгезин эгелей берген деп дыңнаан бис.

Почта чедирилгезиниң айтырыында база бир чугула чүүлдү транспорт аймаа ойнап турар болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, солуннар чедирилгезиниң дугайында хомудалдарывысты чугаалап тура, ону чүнүң-биле чедирип турарывысты чамдык эштер сонуургавас-тыр. Үениң берге байдалдарында машина-техникавыска артык кезектер-даа ховартаан, олар колдуунда шупту-ла эргижирээн. Бистиң салбырда почта чедирер 3 машинаның ийизи шуут эргижирээн, харын-даа дуржулгалыг, ак сеткилдиг чолаачыларывыстың ачызында олар районнуң суурларының аразында почта чедирип чоруп турарлар.

Кол кичээнгей салыр ужурлуг-даа, салып-даа турар айтырыывыс — кадрлар, оларның ажылынга, амыдыралынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Федералдыг почта харылзаазының Сарыг-Септе белдириниң ажылдакчылары хөй чылдарның дургузунда ажылдаан, бедик мергежилдиг специалистер-дир. Оларның ажылга кызымааны, тура-соруккурун суурнуң-даа районнуң-даа чону мактап чугаалажырлар. Ажылынга макталдыг, чоннуң харылзаазы дээш хөй чылдарның дургузунда кызымак ажылдап келген харылзаачыларны маңаа адаары меңээ өөрүнчүг-дүр. Оларга почта харылзаазының операторуу А. И. Якименко, кол бухгалтер Т. Н. Ведягина, Копту-Аксының почта салбырының начальниги В. И. Грошева, Бүрен-Хемниң харылзаа салбырының хоочун ажылдакчызы Н. С. Пухова. Бүрен-Аксының харылзаа салбырының начальниги М. С. Пухова. Бүрен Аксының харылзаа салбырының начальниги М. С. Кожакова, Бүрен-Бай-Хаактың харылзаа салбырының начальниги С. Ч. Оюн, ол-ла салбырның почтальону Г. П. Өшкү-Саар болгаш оон-даа өске макталдыг харылзаачыларны хамаарыштырып болур. Оларның ажылгыр, эрес-кежээ, тура-соруккур чоруунуң ачызында районнуң чону харылзаа талазы-биле бергелерге шоолуг-ла таварышпайн турар деп дидими-биле чугаалап болур мен.

Ажылдакчыларывыстың ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш чамдык ажылдарны кылып чорудуп турар бис. Ажылга кызырылда каяа-даа эгелээн турда, боттарывыстың ажылчыннарывысты ол-ла ажылдарынга арттырар дээш турушкан-даа, ону чедип алган-даа бис. Бистиң коллективтен чаңгыс-даа ажылчын кызырылдага таварышпаан. Ылангыя почта чедирикчилерни кызырар дугайында айтырыг шуут тургустунмаан, а харын-даа бир почтальонну немеп алган бис.

Бисте бир чедимчелиг эвес айтырыг — ажылдакчыларывыска чурттаалга бажыңнарының чедишпези. Суур Соведи чурттакчы чоңга бажың бээр талазы-биле айтырыгга база бергедеп турар хевирлиг. Чүге дээрге, бажың тудуп алыр деп чүве бо үеде важок бергедээни билдингир болгай, ону тудуп турар акша-төгерик база чедишпес-тир. А база бир бодап болгу дег чүве — күрүнеден чээли алыры. Ынчалза-даа оон тыртып алыр хуузу шуут дендии улуг боор турарындан улус оон база ойталап турар.

Акша-шалың талазы-биле ындыг-ла улуг хомудалывыс чок. Ынчалза-даа шалыңывыс биске демей-ле чедишпес-тир.

Кыш ам колдуунда-ла чедип келди ышкажыл. Ам чүү боор каш-ла хонгаш хар чаап тартыгыы апарган. Кышка белеткел ажылдарының дугайын шагда-ла чугаалашкан, ол талазы-биле ажылдарны чорутткан бис. Чогум район төвүнүң харылзаачыларының ажылдаар чери төп одалгада коштунган. А районнуң суурларында харылзаа салбырларынга 170 тонна хөмүр-даш херек, ооң колдуунда-ла шуптузун сөөртүп чедирип алган бис.

Харылзаачыларның ажылында ам база бир чугула кампания — солун, сеткүүлдер чагыдылгазы эгелээн болгай. Чуртта-даа, республикада, районда-даа болуп турар чугула айтырыгларны, болуушкуннарны чүгле радио, теледамчылгалардан эвес, а шаг-үеден бээр-ле солун, сеткүүлдерден номчуп, билип ап келген болгай бис. Ынчангаш районнуң чону ол чаңчылдарын салбайн, чагыдылганы организастыг чорудуп эгелээн. Ынчалза-даа эрткен чылдарның деңнели-биле алырга, чагыдыкчыларның саны ылангыя бо чылын дыка кызырылганы бистиң, харылзаа ажылдакчыларын дыка дүвүредип турар. Үе чеже-даа берге, акша-төгерик чеже-даа чедишпес болза, солуннар чагыдылгазын черле кол кичээнгейге алыры чугула деп бодап турар бис. Солун чокка канчап чаңгыс безин хүн эртирер боор. Ынчангаш чер-черде Советтерниң, чагырга черлериниң ажылдакчылары, активчилер ылангыя республика солуннарын чагыдып алыры-биле чогуур ажылдарны чорудар боор дээрзинге база идегеп турар бис. А ол ажылдарга боттарывыс шуут дорту-биле киржир ужурлуг болгай бис.

Галина КОЛЬЦОВА.

Федералдыг почта харылзаазының Сарыг-Септе белдириниң начальниги.

Эрте-бурунгу түрк бижикти номчуур аргазын тыпканындан бээр 100 чыл оюнга

ӨГБЕЛЕРИВИСТИҢ БУРУНГУ БИЖИИ

Сиз, өкүнч эб бөкмедим.
Токуз йашда туглыг канка
тапдым эрдим...
Билмедим буным. Он
эрмиш...

Бо болза бистиң эрте-бурунгу өгбелеривистиң дылдомааның үлегери-дир. Ону бистиң амгы дылывыска очулдурарга мындыг:

Силерге, хайыралдыг
өөмге пөкпедим.
Тос харлыымда Туктуг
хаанга бараан болдум...
Мунчулум билбедим. Он
иргин...

Үннер-даа, чамдык сөстер-даа, сөстерни харылзаштырып турар грамматиктиг аргалар-даа, домактарның тургузуу-даа бистиң амгы тыва дылывыс-биле кончуг чүүлдеш-тир. Үстүнде киирgenивис эрте-бурунгу сөс-домактыг көжээ Каа-Хем районда Саргал-Аксы деп черде мөңгежиди тип каан хевээр. Бо көжээ дугайында баштайгы медээни 1961 чылда биске башкылар Савелий Салчак, Ширнидивин Салчак дыңнаткан, көжээге чедирген кижи Бөлзең Салчак. Ук көжээниң бижиин ол-ла чылын номчуп үндүргеш, очулдургаш, Тываның дыл, литература, төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң үндүрүп турганы «Ученые записки» деп номунуң 1963 чылда 10-гу үндүрүлгезинде парлаткан бис.

Мындыг янзылыг ойган бижиктерлиг-даа, чурумалдыг-даа кижи көжээлерниң бистиң Тывавыстың хову-шөлдеринде бо-ла таваржырын барык чурттакчы бүрүзү билир бис. Кымнар, кажан, чүү дээш көжээлерни тип турганыл?

Кандыг-даа көжээлерни дашты кончуг шевергини-биле чазап турган тургузуп каан боор турар. Ук көжээлерни түрк дылдыг улустарның эрте-бурунгу өгбелери тургузуп каан. Ол бурунгу улус болза, амгы тываларның, хакастарның, алтайларның, кыргыстарның, якуттарның, казахтарның, туркменнерниң, узбектерниң болгаш өске-даа түрк дылдыг улустарның, эрте-бурунгу өгбелери-дир. Олар Үстүү-Енисейге болгаш Моолда Орхон хемниң шынаазынга чурттап чорааннар. Эрте-бурунгу түрктер боттары тускай ужук-бижиктиг чорааннар. Ук бижикти дашты хандыр соктап тура ажыглап чораанының ачызында оон үлегерлери бистиң бо хүннеривиске четкен. Бурунгу түрктерниң бижии бистиң эраның VI чүс чылындан эгелээш, XI чүс чылга чедир ажыглаттынып турган. Тывылган черлериниң аайы-биле ол бижикти бурунгу түрктерниң орхон-енисей бижии дээр апарган. Ук бижик Тыва, Моолдан эгелээш, Ортаакы Азия, Венгрияга чедир нептерээн турган.

Бурунгу түрктерниң бижииниң бистиң бо үевисте четкен үлегерлери хөй нуруузунда-ла хааннарга, аймак-сөөк база шериг баштыңчыларынга, эрге-дужаалдыг кижилерге тураскааткан чогаалдар болур. Олар чамдыкта дужаал, нүзел, дилег утказыг азы кандыг-бир болуушкунну төөгүп турар. Бурунгу кижилер боттарының бижиин хүн бүрү амыдыралынга база ажыглап чораан дээрзин базырыктардан тывылган чамдык эт-сеп айыыдынга ол бижикти херегле турганы бадыткап турар. Сөөлзүредир бурган-шажын-биле холбашкан сөстерлиг домактарны саазынга бижээни база илерээн.

Моон алгаш көөрге, түрк бижик бистиң көшкүн амыдыралдыг эрте-бурунгу өгбелеривистиң аразынга элээн делгеренгей боор, ынчаарда-ла ниитилел шору сайзыраңгай турганы илден-дир.

Түрктерниң орхон-енисей бижииниң алфавиди бир янзы. Чүл дээрге ында Б, Г, Д, Й, К, Л, Н, Р, С, Т деп ажык эвес үннерни кадыг, чымчак деп ийи бөлүкке чарып, оларны аңгы-аңгы демдектер-биле көргүзүп турган, ынчаарга З, М, Ң, П, Ч, Ш деп үннер кадыг-даа, чымчак-даа кылдыр номчуттунар. Ажык үннерге хамаарыштыр алырга, олардан чүгле 5 үннүң демдээ турган (А, Е, Ы, У, Ү), ынчалзажок олар кожазы ажык эвес үннерниң кадыг-чымчааның аайы-биле ийи аңгы адаттынар. Чижээлээрге, «А» деп үн кадыг ажык эвес үн-биле кожа ойдунуп бижиттинген болза, ону ол хевээр номчуур, а чымчак ажык эвес үн-биле кожа чорда, «Е» кылдыр номчуур, ол ышкаш өске ажык үннер база ийи үнну көргүзерлер.

Бурунгу түрктерниң бо бижии оларның дылының онзагайын кончуг чедимчелиг көргүзүп турар. Үжүктер болуп чоруур демдектерни оюп бижээниниң хевири болгаш домактарның утказының аайы-биле түрктерниң бо бижиин Енисейниң болгаш Орхоннуң деп ийи улуг бөлүкке чарып турар. Енисей бижииниң демдектери Орхоннуунга бодаарга эрги болганының ужурунда бөдүүн, ында бижээн чүүлдер хөй эвес, а Орхондан тывылган көжээлер сайзыраңгай, нарын үжүктерлиг, бижээн чүүлдери бүдүн-бүдүн тоожулар болур.

Полководчу Күл-Тегин, хааннар Бильге-каган, Гудулу-хаан азы үш хаанның чөвүлекчизи Тоньюкук дээн ышкаш ол шагның алдарлыг кижилеринге тураскааткан көжээлерде ынчангы болуушкуннарны кончуг тодаргай болгаш кайгамчык уран-чечен кылдыр төөгүп турар. Чижээлээрге, 731 чылда улуг чаа-дайынга өлүрткен Күл-Тегин деп шериг баштыңчызының дугайында бис кончуг тодаргай медээлерни билип ап болур бис. Кандыг черлерге кым деп улус-биле канчаар чаалажып чорааны, ооң бурунгу өгбелериниң бүгү түрк уктуг аймактарны эптештирип, эвилелдеп чорааны, багай хааннарның ужуундан түрк аймактар эвилелиниң буурап дүшкеш, табгач деп улуска чагырты бергени, Күл-Тегинниң дүжүлгеге саадапкаш, каш харлыында кандыг чаа-дайынга, кандыг аът мунупкаш киржип чорааны, өлген чыл, ай, хүнү, полководчуну орнукшударынга киришкен хүндүлүг кижилер, Күл-Тегинге тураскаадып, бижиктиг даш чазап тигер дээш келген ус-шеверлер дээш, оон-даа ыңай.

Күл-Тегинге тураскааткан шүлүглелди филология эртемнериниң кандидады Доруг-оол Монгуш тыва дылче сөс сүрүп очулдурарга, ону чогаалчылар А. Даржай биле Ю. Кюнзегеш шүлүкчүткеш, бо хүннерде чырыкче үндүргени тыва номчукчуларга улуг белек болур.

Көжээлерниң дыл-домаа тускай аян-тургузуглуг, хемчээлдиг, кончуг чечен-мерген, ынчангаш оларны түрк улустарының шүлүк чогаалының эгезин салган деп эртемденнер бадыткап турар.

ҮНДҮРҮП НОМЧААНЫ, ШИНЧИЛЭЭНИ

Үстүнде каксы сайгарганывыс Күл-Тегинге болгаш өске-даа хааннарга тураскааткан улуг көжээлерниң бижиин бурунгу түрк дыл-биле чергелештир кыдат дылга база оюп бижээн боор турар. Ынчангаш эртемденнер көжээниң кыдат дылга бижээн талазын баштай номчуп үндүрүпкеннер. Оон чоорту дыка улуг деңнелге ажылдарының түңнелинде 1893 чылдың ноябрьда Дания чурттуг Вильгельм Томсен деп эртемден улуг ажыдыышкынны кылган: ол түрктерниң орхон-енисей бижиин номчуур чажыдын тыпкан.

Енисей хемниң шынаалаларындан тывылган, янзы-бүрү чурумалдарлыг азы билдинмес бижиктерлиг көжээлер дугайында медээлер XVII векте дыңналы берген. XIX вектиң эгезинде Россияга ындыг көжээлерниң хевирин болгаш ында чураан азы бижээн чүүлдерни тодаргай көргүскен ажылдар парлаттынган соонда, олар эртемденнерниң кичээнгейин хаара туда берген. 1889 чылда Орус күрүнениң география ниитилели Н. М. Ядринцевке удурткан экспедицияны Моолче дерип чоруткан, ук экспедиция Орхон хемниң шынаазындан элээн хөй бижиктиг көжээлерни тыпкан, сөөлүнде оларны Россияга баштай номчуп, очулдуруп, парлаткан эртемден болза В. В. Радлов болур.

Эрткен чүс чылдың дургузунда бистиң ыраккы өгбелеривистиң бижиин өөренип шинчилээр талазы-биле элээн ажылдар кылдынган. Бижиктиг көжээлерниң турар черлерин чоннуң дузазы-биле илереткеш, ук көжээлерни музейлерге эккеп, ында кадагалаттырып камгалаткан. Тывылган көжээлерниң барык шуптузу Кызыл, Минусинск, Абакан хоорайларда чурт-шинчилел музейиниң өртек чок эртине-шыгжамыры апарган. Тураскаалдарның дыл-домааның үн болгаш грамматиктиг тургузуун, сөс курлавырын илереткен, бурунгу ол сөс-домактың амгы түрк дылдарга, ылаңгыя Енисей бөлүүнге хамааржыр тыва, хакас, алтай, шор дылдарга хамаарылгазын шинчилеп бижээн. Ындыг шинчилелди 1962 чылда Фрунзе хоорайга үнген «Современная и древняя енисейка» деп номда тодаргай чырыдып бижээн. Кыргызстанның Эртемнер академиязының академиги профессор Игорь Алексеевич Батманов болза амгы кыргыс дыл-биле чергелештир түрктерниң орхон-енисей бижииниң база бир улуг шинчилекчизи чораан. Ол боду хуузунда-даа, өөреникчилери-биле-даа бурунгу дылга хамаарыштыр дыка хөй ханы утказыг ажылдарны бижээн. Оларның аразында «Язык енисейских памятников древнетюркской письменности» деп номну адаар апаар.

1961 чылдың чайынында Игорь Алексеевич Тывага келгеш, көжээ бижиктерни эң баштай тургускан черлеринге барып шинчилеп, оларны Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге чыып эгелээр талазы-биле боттуг ажылды кылган. Ол профессор Тываның дыл, бижик талазы-биле эртем ажылдакчыларының бурунгу бижик-биле үрелдежиринге сонуургалын оттуруп, оларның хей-аъдын көдүрүп, боду удурткаш, элээн хөй ажылдарны кады бижээн. Чогум-на мындыг кады ажылдажылганың түңнелинде үстүнде адааныwыс «Современная и древняя енисейка» деп ном бижиттинген. Бо номнуң авторларының бирээзи Георгий Федорович Бабушкин боду шор деп омак-сөөктүг кижи, ынчан ТДЛТЭШИ-ниң дыл, бижик секторунуң эргелекчизи турган, а бо одуругларның автору эртем-шинчилел ажылын ол үеде чаа эгелээн, аныяк ажылдакчы чораан.

Игорь Алексеевич Батманов филология эртемнериниң доктору А. Ч. Кунаа-биле кады «Тываның бурунгу түрк бижиктиг көжээлери» деп үш үндүрүлгеден тургустунган ажылды 1963—1965 чылдар дургузунда парлап үндүргеннер. Ында Тывадан тывылган мында-даа, Минусинск музейинче аппарган-даа көжээлерниң баштайгы номчуушкуннарынга эдиглерни киирген, бижиктерниң үлегер-майыын ол олчаан дужуруп чураан, чаа тыпкан көжээлерниң ниити хевирин, номчаанын, бижиктерниң хевир-дүрзүзүн берген боор турар. Оон ыңай бо авторларның кады кылган ажылының солун чүүлү болза, бурунгу сөс-домакты амгы тыва дылче очулдурганы болур.

Эртем-шинчилел ажылы-биле чергелештир И. А. Батманов аныяк-өскенге бодунуң канчаар-даа аажок делгем билиин дамчыдып берип, Кызылда башкы институдунуң студентилеринге «Тюркологияга киирилде» деп эртемни башкылап турган.

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының корреспондент-кежигүнү, Ленинград университединиң профессору чораан С. Е. Малов «Памятники древнетюркской письменности» (1951 ч.), «Енисейская письменность тюрков» (1952 ч.), «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» (1959 ч.) деп улуг ажылдарны бижээш, орхон-енисей бижиин шинчилээр херекти чаа чадажке көдүрген. Оон ады делегейде дыл шинчилээр эртемге мөңгези-биле арткан.

Бис, Ленинград университединиң 1952—1953 чылдарда доозукчулары, ол кайгамчык ханы билиглиг, солун кижи Сергей Ефимович Маловка башкыладыр аас-кежиктиг болган бис. Ынчангаш башкывыстың херээн хире-шаавыс-биле уламчылап, бодувустуң бурунгу өгбелеривистиң дыл-домаан эвээш-биче-даа бол шинчилээр, көжээлерни мөөнеп чыыр, кадагалап камгалаар херекке киржип турарывысты айытса артык эвес боор. Ю. Л. Аранчын Ленинград университединге өөренип турган-ла, Тес-Хем кожууунда Сайгын дааның чанындан бижиктиг көжээни тыпкаш, номчааш очулдуруп парлаткан. Е. Ш. Байкара биле М. Б. Кенин-Лопсан Тываның Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде шыгжаттынган бижиктиг көжээлерни каракталп кадагалап, оларның дугайында чонга лекция, беседаларны кылып берип, тураскаалдарның тодаргай дандызын оларны шинчилээниниң болгаш парлатканының төөгүзү-биле кады тургусканнар, көжээлерниң баштай турган черлерин картага айтып, тодаратканнар.

Тываның археологтары М. Х. Маннай-оол болгаш И. У. Самбу көжээлерни дилеп, оларның бижиин номчуурунга, музейге эккеп шыгжаарынга киришкеннер, көжээлер чанында базырыктарны казып шинчилээннер. Бо одуругларның автору дөрт көжээни дилеп тыпкаш, бижиин номчаан, ийи тураскаалдың мурнуку номчуушкунунга эдиглерни киирген. Д. Д. Васильев деп эртемден биле кады Бии-Хемниң Оорзактан тывылган үш көжээниң бижиин номчуп парлаткан.

Оорзак көжээлериниң дугайында баштайгы медээни Маады Багай-оол дыңнаткан. Черле ынчаш төөгүнүң кандыг-бир тураскаалдарының-даа, солун кижилер-даа дугайында үнелиг медээлерни бис чонувустан дыңнап, билип ап турар бис. Борта оларның чамдыктарының аттарын сактып көрээлинер: Демир-Хая Донгак, Чамбаа Түлүш, Чамзырын Ховалыг, Роман Хунай-оол, Докпуй Байкара, Даржаа Монгуш, Кысыгбай Шагжы.

Орхон-енисей бижииниң дылынга хамаарышкан улуг түңнел ажылдарны эртемденнер А. Кононов, В. Насилов, И. Стеблева кылганнар, а ол бижиктиң болгаш бурунгу дылдың аңгы-аңгы айтырыгларының талазы-биле ажылдарны даараазында болгаш өске-даа шинчилекчилер күүсеткеннер: С. Киселев, С. Кляшторный, А. Щербак, А. Аманжалов, В. Насилов, И. Кормушин, Л. Кызласов, Э. Тенишев, В. Наделяев, Е. Убрятова. Сөөлгү чылдарда бижиттинген улуг ажылдардан Д. Васильевтиң ийи номун айтыр апаар: «Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея», «Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала».

Турцияның болгаш барының чурттарының эртемденнери бурунгу түрк бижикти, дыл-домакты шинчилээринге боттарының салыышкынын база киирип турарлар.

АМГЫ ДЫЛДАРНЫҢ ӨГБЕЗИ

Тураскаалдар дылының фонетиктиг болгаш грамматиктиг тургузуун база сөс курлавырын амгы дылдарныы-биле деңнээрге, оларда дөмей чүүлдер кончуг хөй. Фонетика талазы-биле алыр болза, кол-кол ажык болгаш ажык эвес үннер хевээр арткан, диалектилер аайы-биле үннерниң бот-боттарын солужары база бурунгу дылда ышкаш. Чижээлээрге, эжик-ижик, эник-иник, шооча-сооча, шүүт-сүүт дээн ышкаш.

Сайгарып турар дылдарывыстың сөс курлавырында дөмей сөстер мырыңай эмгежок. Олар мындыг чижектиг темаларны илередип турар: кижи, ооң угаан болгаш күш ажылы, бойдус, чүвелерниң демдээ болгаш саны, кылдыныг болгаш байдал, оон-даа өске. Тураскаалдарда, амгы тывалар болгаш өске-даа түрк улустар-биле бир дөмей, кижилерниң дараазында хуу аттары азы шолалары бижиттинген боор турар: Ак Баш, Ак Кул, Буга, Көк, Мөңге, Чочук Бөрү. Көжээлер бижиинде тываларның чамдык аймак-төрел аттары, оран-чуртунуң аттары хөй удаа киргилээн. Оларны, чугаажок, бурунгу дылдың аяны-биле бижип көргүскен: түлүш, кыргыс, чик («Хемчик» деп сөстүң ийиги кезээ); Өөк, Өдүген, Кем (амгы Улуг-Хем).

Бурунгу өгбелеривистиң дылында ажыглаттынып турган чугаа кезектери болгаш грамматиктиг аргалар амгы түрк дылдарда долузу-биле арткан болгаш олар улам-на байып хөгжээн.

ҮЕ БОЛГАШ КӨЖЭЭЛЕР

Тываның Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи болза, көжээлер шыгжамырының талазы-биле делегейде эң улуг музей болур. Ол ажылды манаа 1961 чылдың чайынындан эгелээн. Оон бээр элээн хөй көжээлерни чыып кадагалаан. Оларны школачылар, студентилер, чуртунуң төөгүзүн сонуургап чоруур бүгү-ле кижилер көрүп, кайы-даа чурттардан эртемденнер келгеш, көжээлерни кончуг сонуургап, оларның бижиктерин, чурумалдарын, таңмаларын катап-катап ылавылап шинчилеп, бистиң бурунгу өгбелеривистиң даш оюп чонар уран чүүлүн магадап ханмастар. Ынчангаш бис муң ажыг чылдар дургузунда хову-шөлдеривисти ээлеп келген, өгбелеривистиң биске арттырып каан мөңге тураскаалдарын моон-даа соңгаар мөңгежидер дээш боттуг ажылдарны шапкынчыдар ужурлуг бис. Ол чүгле музей ажылдакчыларының эвес, а эртем болгаш чогаадыкчы организацияларның, эрге-чагырга черлериниң, сонуургалдыг бүгү кижилерниң херээ болур.

Көжээлерни баштай тиккен черинден туруп, музейге эккеп, аңаа келгеш тургузар черлерин каш катап солуп турганының уржуундан оларның үрелип турары кончуг. Мындыгның төлээзинде чурт-шинчилел музейиниң тудуу-биле чергелештир ол аазап турар көжээ музейиниң тудуун дүргедетсе эки.

Элээн каш көжээлерни баштайгы тургускан аянныг чараш черлеринде тураскаал кылдыр хевээр арттырып каан. Оларның камгалалынче база кичээнгейни угландырары чугула. Ынчалзажок чамдык ындыг тураскаалдарны черлик ёзу-биле үрегдеп турары кончуг хомуданчыг. Чижээлээрге, Чөөн-Хемчиктиң Хая-Ужунда кайгамчык онзагай бижиктерни өскээртен келген шинчилекчилер, чурукка тырттырарга тодаргай болзун дээш-ле боор, ак будук-биле чаап, бижиктиң одуругларын дугаарлап каапканнар. Ол бижик 1962 чылдың соонда чоогунга сугарылга бугазы казып турда база кончуг качыгдаан.

Тываның девискээринден тывылган дыка хөй көжээлер, бижиктиг шаандагы эт-сеп Минусинск, Москва, Санкт-Петербург, Хельсинки болгаш өске-даа хоорайларның музейлеринде барган. Оларны чуртувусче дедир эгидип алыр аргавыс кандыг ирги?

80 чылдарның төнчүзүнде Америкага болган бүгү-делегей делгелгезинче Кызыл-Чыраадан тывылган кончуг онза бижиктиг көжээни Тываның чурт-шинчилел музейинден алгаш баргаш, ону ам-даа ээлеринге эгидип бербээн, ол көжээни мүн-не Абакан хоорайда чедирип эккелген, ону ам чуртунче дедир эгидер айтырыг бергедеп турар хире. Ыя ол чаңгыс көжээни безин мынчага чедир ап чадап турар, чөгенчиг-ле-дир бис бе?

Бижип орар чүүлүмнүң түңнелинде чамдык журналистерниң номчукчуларга шын эвес медээ бээр чоруун демдеглээйн. «Тувинская правда» солунга В. Кривдиктиң сентябрь айда бижээн чүүлүнде Тывада бижиктиг көжээлерниң турган черлериниң чүгле ийи-үжүн демдеглеп айыткан, бурунгу бижиктерни тырттырган чурук чок деп хомудап турар. Херек кырында байдал көңгүс өске. Көжээлерниң турган черлерин шуптузун демдеглеп айтып бүрүткээн, оларны чурукка каш катап тырттырган, тураскаал бүрүзүнүң тодаргай паспорту чурт-шинчилел музейинде-даа, ТДЛТЭШИ-де-даа бар. Оон аңгыда көжээ бүрүзүнүң дугайында тодаргай медээ парлаттынып үнген ажылдарда бар.

Түрктерниң бурунгу бижии кижи төрелгетен культуразының база бир үнелиг тураскаалы болур. Бо талазы-биле кылыр ажылдар ам-даа хөй: бижиктиң тывылганының дугайында эртемденнер аразында чаңгыс аай бодал чок, көжээлерни эки дилээр болза, ам-даа тыптып болур. Мурнунда парлап үндүрген тураскаалдарның номчаанын улам тодаргайлап, эдер дээш, оон-даа өске. Бо херекти аныяк кадрлар уламчылап, боттарының салыышкынын киирери негеттинип турар.

Зоя ЧАДАМБА.
Филология эртемнериниң кандидады, Тыва Республиканың эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы.

I. КҮЛТЕГИНГЕ ТУРАСКААТКАН БИЧЕ БИЖИК

(Эгези № 188, 189 «Шында»).

Чеди чүс дайынчылыг адам каган
Эл-чуртун хаанын чидирген чонну,
Элег көрүп, кул апарган чонну,
Түрк төре чаңчылын ышкынган чонну,
Түрегделден адырып, өгбелерниң
Дүрүмүнге катап киирип башкарды.
Телиш, тардуш... аймактарга
Дээди дужаалдыг йагбу, шадты тургусту.

Оң талада табгач чон дайзыны иргин,
Оон солагай талазында Баз хаанга чагырткан
Кыймындаан тос огуз өжээтен
Кыргыс курыкан үжени татар,
Кытай татабы—олар шупту
База-ла дайзыны апаргылаан.
Адам хаан дөртен чеди катап дайынче
Аг-шериин баштап алгаш үнген иргин.

Чээрби удаа тулчуушкунну кылган ийин.
Эки буянныг кудай-дээриниң чарлыын ужун
Эл-чурттугнуң эл-чуртун хунаап алган.
Каганныгның хаанын ол сөнедип каан,
Хамык дайзынын ажып-тиилеп, оожуктурган
Дискек кырынга ора дужуп, сөгүрүүрүнче
Дискектигниң бадырын сы албадапкан,
Баштыгларның бажын куду мөгейтипкен.

Адам каган мынча көвей эл-чуртту,
Аймак-чонну, төре херээн доктааткаштын,
Ал-боду тыны үстүп, ужуп калды.

Баз хаанның көжээзин баштадыр
Балбалдарны адам көжээзинге сөгүрту.
Ол төрени баштап, ширээ орта
Оон дуймазы акым хааннап олурупту.
Хаан болуп олурупкаш, акым каган
Катап дагын түрк чонну башкарды,
Эди чок түрүү ядыыны бай кылды,
Эвээш чонну эммежок хөй кылып кагды.

Акым каган дүжүлгеге саадапканда,
Ал-бодум тардуш чонун шады турдум.
Акым каган-биле бурунгаар Пашыл Огуз,
Шаңдуң ховузунга чедир кады чаалаштывыс,
Аткаар Темир-Капык чедир чаалаштывыс,
Чайыналган меңги харлыг Көгмен ажыр
Кыргыстарның чери чедир чаалаштывыс.

Дайын-чааже чээрби беш катап аъттанган бис,
Дайылдажып, он үш удаа тулушкан бис,
Эл-чурттугнуң эл-чуртун чок кылган бис,
Каганныгның каганын чок кылган бис,
Дискектигни дис кырынга сөгүртүп,
Дириглерниң баштарын-даа мөгейткен бис.

Түргеш каган бодувустуң түрүгүвүс-түр,
Түргеш аймак мээң база чонум иргин.
Билбээниниң харазындан чазыг кылгаш,
Биске удур тулушкаштын хааны өлду.
Дужаал ылар кижилери, беглери-даа өлду.
Дужамык-бектел он согуннуг чонга онаашты.

(Уланчылыг).

Эмчиниң сүмези

КОДУР—ХАЛДАВЫРЛЫГ ААРЫГ

Бистиң республикавыста чурттакчы чоннуң амыдыралының экижээниниден болгаш санитар арыг-шевер деңнелиниң бедээниниден кодурлаар аарыг көскүзү-биле кызырылган. Ынчалза-даа бо аарыг катап нептереп турар, чүге дизе сөөлгү үеде чон кодурга удур кичээнгейин уткан.

Кодур (азы чесотка)-биле демисел эки билдингир, чүгле арыг-шеверни шын сагыыр. Оон ыңай кижи бүрүзү ол канчаар, чүүден тыпты бээрин билген турар ужурлуг. Кодур дээрге халалыг, багай аарыг. Кижиге уйгу-дыш бербес, ажылдаарынга, өөренирынге шаптыктыг. Кодурну тывылдырар саргы кижиниң кежинге чоруур, ону чүгле улгаттырар шилдиң дузазы-биле көрүп болур хензиг амытан-дыр.

Кыс саргылар кеш иштинге оруктар кылып, чуургаларын төгер, 4 хонганда олар частып, бичии саргылар апаар. Эр саргылар кеш иштинге өлгүлеп каар, а кыс саргы өлүп турар үеде кешке чаа чазылган хөй санныг саргылар улаштыр тыптып келир. Кижиниң организминден өске черге саргылар 5-тен 15 хонук, а чуургалар 7-ден 10 хонук хире чурттаар. Кодур аарыг кижиден кадык кижилерже белени-биле халдаар. Аарыг кижиниң идик-хеви, ойнаарактары, өске-даа эт-херекселин дамчыштыр чыпшынар. Идик-хепти үр үеде солувас, үр үеде чунар-бажыннавас, удуур орун-дөжээ нииити, шаланы үр чугбас байдалдар аарыгны нептередиринге идигни бээр. Азырал амытаннардан кодур кижиже халдааны ховар. Хаван, ыт, диис, күскелер кодурнуң өске тускай хевири-биле аарыыр.

Кодур кадык кижиже халдаанындан эгелээш баштайгы демдектери көзүлгүже чедир 10-12 хонук эртер. Оон эгелээш кеш кижип эгелээр, дүнеки үеде кижири деңдээр. Кештиң сыгыглыг черлеринге, салаалар аразынга, колдук адаанга, ижинге, дөңмектерниң иштики талазынга быйырглыг суглаңгылар тыптыр. Оон олар кадыг карт-биле шыптынып, бот-боттарындан 0,5-0,3 см ырак, өөрлешкек болурлар. Кижиниринге шыдашпайн, дырбаттынып эгелээр, кешти шыйбакталдырып, кодурнуң саргыларын хөй черге тарадыр ужурга таваржыр. Дырбанган соонда кешке шыйбактар артар, ынаар янзы-бүрү микробтар кирип иринңелип эгелээр, харын-даа кадагалан болур. Чамдык улуска ындыг черлерге калбак карттарлыг балыглар туруптар. Кодурну канчаар эмнээрин дээди-даа, ортумак-даа эртемниг эмчилер эки билир, ону эмнээринге серанны (күгүрнү), бензил-бензоат, Демьяновичиниң аргазын, Вилькинсоннуң чаар эмин ажыглап турар. Кодурлай берген болзуңарза, дүргени-не эмчи дузазын алыңар. Бир кижи кодурлай берген болза, ону таратпазы-биле коллективке, өг-бүле кежигүннеринге баш удур хемчегни алыр. Кодур кижиниң хевин дезокамерага сугар. Дезокамера чок болза хепти изиг сугга хайындырар, чуур, оон соонда изиг илир-биле базар. Чоорган, хевис, чадыг ышкаш чүүлдерни кактаар, изиг үеде 7, соокта 2 хүн даштыгаа сырын-хатка агаарладып азар. Бажың иштин дихлофос, хлорофос, пиретрум ышкаш тускай чаштырар хораннар-биле чаштырып арыглаар. Кодурлуг кижи-биле харылзажып турганнар 45 хонук иштинде ийи катап хынадыр. Кодурлап турган чаштар, школачылар, албан-хаакчылар эмнээшкиниң долу курузун эрткеш, чунуп арыглангаш, хевин шуптузун солуур. Кодурдан аарывас дээш арыг-шеверниң шыңгыы сагыыр, неделя санында чунар-бажыннаар, хевин үргүлчү солуур, өске кижиниң хууда эдилелин ажыглавас.

Мира ОПЕЕН.

Чарлалдар бюрозу

Тываның хамнар ниитилели «ДҮҢГҮР» октябрь 16-да 2 шакта Тес-Хем кожууннуң төвү Самагалдай суурга ачы-буян марафонун эрттирерин чарлап тур.

Марафонга чоннуң идепкейлиг киржирин кыйгырдывыс.

◆ ◆ ◆

Тываның хамнар ниитилели «Дүңгүр» октябрь 10-да 2 шакта Тожу кожууннуң төвү Тоора-Хем суурга ачы-дуза чедирериниң буянныг марафонун эрттирерин дыңнадып турар.

Марафонга бүгү чонну идепкейлиг киржиринче чалап тур.

◆ ◆ ◆

Кызылдың авто-орук техникумунуң чанында 4 өрээлдиг квартираны 3 болгаш бир өрээлдиг ийи чаагайжыды кылган квартираларга орнап тур бис.
Долгаар телефон № 3-60-02.

◆ ◆ ◆

Бүдүрүлге чери Тибеттиң болгаш Калифорнияның эм-таң оъг-сигеннеринге үндезилээш, арыг бойдус бүдүмелдиг клеткадан тургустунган **HERBALIFE** дээр, балансылаттынган чемни силерниң чагааныңар ёзугаар эң-не кыска хуусаада чорудуп бээр.
HERBALIFE — ашташкын болгаш диета чокка арары-дыр!
HERBALIFE — организмниң артынчылардан арыыры-дыр!
HERBALIFE — бүдүмелдерниң солчуушкунунуң болгаш артерия базыышкынының экижири-дир!
HERBALIFE — амыдыралчы хөөннүң экижири-дир!
HERBALIFE — кижиниң арын-шырайының аңыяксыыры-дыр!
HERBALIFE — хоранныг бүдүмелдерниң когунуң үстүрү-дүр!
Кайы-даа үеде № 3-62-66 телефонче долгап болур силер.
АДРЕЗИВИС: Кызыл, «Мөңгүлек» гостиница, өрээл 109.

◆ ◆ ◆

Күрүнениң «Тыва нефть продуктулар» бүдүрүлгези бүгү хереглекчилерге дыңнадып тур:
1993 чылдың октябрь 11-ден эгелээш, Тыва Республиканың бүгү девискээринге АЗС-терге кывар-чаар материалдар бээр талоннарны чүгле «Тыва нефть продуктулар» бүдүрүлгезиниң тускай таңмазын хаккан болза хүлээп алыр. Таңманы республиканың нефть баазаларындан алырының үезинде оларның артынга кагар.

◆ ◆ ◆

ТАҢМАЛАР КЫЛЫП ТУРАР
Тываның архитектура-төлевилел бюрозу янзы-бүрү хевирниң таңмаларын чагыг ёзугаар кылып турар. Оларны кылдырар чагыг кылырынга силерниң бүдүрүлгеңерни азы эрат ажыл-агыйыңарны тургузарының дугайында чогуур албан черинден чөпшээрээн шииттир эргежок чугула. Оон соонда силерниң чагыыңарны хүлээп алгаш, күүседип бээр бис.
БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Тыва эки турачылар кудумчузу (мурнунда Октябрь кудумчузу), бажың № 9 «Тыва хамааты тудуг» институттуң турар бажыңы.
Долгаар телефоннар №№ 3-23-61 болгаш 3-26-21.

◆ ◆ ◆

Бир организация Кызыл хоорайның дал ортузунда бажыңның 5-ки каъдында 4 өрээлдиг квартираны 7 миллион рубль өртекке са[illegible] турарын дыңнаттывыс.
Долгаар телефон № 3-65-54

КИНО

ОКТЯБРЬ 8-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Дугуржулга чок айыыл» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 шактарда.
ВИДЕОЗАЛ: «Сагыш аарыг полицейжи» 10.00, 12.00, 14.00, 15.00, 18.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Секс кулу» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭД СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыычер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — [illegible]45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-08; үлетпүр — 3-34-49; — 3-36-73; кезээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш өөредилге — 3-29-[illegible]; — 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-83; 3-34-57; [illegible] — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-47-[illegible]; чыдыгыдукчулар — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; [illegible]14-04; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунга парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.850. Индекс 54240. Чагыг 190.